

המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17

עורך:

אלי רכס

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי נוסדה ב-2004 על ידי קרן קונרד אדנאואר ואוניברסיטת תל-אביב וכחלק ממרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה. היא מהווה המשך והרחבה של התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל שקמה על ידי קרן אדנאואר ואוניברסיטת תל-אביב ב-1995. ייעודה של התכנית הוא להעמיק את הידע וההבנה של יחסי יהודים-ערבים בישראל באמצעות מחקר, פרסומים ותיעוד.

הערבים בישראל

המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17

עורך:
אלי רכס

קרן קונרד אדנאואר

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי

אוניברסיטת תל-אביב

The Arabs in Israel

**The Arab Minority in Israel
and the 17th Knesset Elections**

Editor: Elie Rekhess

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי
אוניברסיטת תל-אביב
רמת-אביב, תל-אביב 69978
טל: 03-6409991
פקס: 03-6406046
E-mail: arabpol@post.tau.ac.il

ISBN: 965-90773-9-4

© כל הזכויות שמורות

אוניברסיטת תל-אביב, 2007

תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי

עימוד ממוחשב והבאה לדפוס: מיכל סמו-קובץ, המשרד לעיצוב גרפי
עריכה לשונית: אהרן ברגר ונוגה נץ
תמונות העטיפה: ישראל סאן, יגאל לוי, אנצ'ו גוש
עיצוב עטיפה: יעל כפיר, המשרד לעיצוב גרפי
הדפסה: א.ר.ט. שירותים לאופסט בע"מ

תוכן

הקדמה / 7

חלק ראשון: ההתנהגות האלקטורלית של הערבים בישראל והשפעותיה

מאג'ד אלחאג'

מגמות בהצבעת הערבים בישראל לכנסת / 17

סלים בריק

המערכת הפוליטית הערבית: איחוד, פירוד והשתתפות / 22

אמל ג'מאל

ריבונות ומנהיגות: מבט סוציולוגי על ההנהגה הערבית בישראל / 40

יואב פלד

פסילת מפלגות בהקשר הציבורי-פוליטי / 49

חלק שני: הבחירות לכנסת ה-17: מתמודדים, תוצאות ותקשורת

אלי רכס

המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17: תחילת עידן חדש? / 57

סאמי אבו שחאדה

השיח הפוליטי-לאומי בחברה הערבית בישראל / 73

רענן כהן

המפלגות הציוניות והבוחר הערבי – קשר מתחדש? / 78

ח'ליל רינאוי

הערבים בישראל: בחירת תקשורת בתקשורת בחירות / 84

חלק שלישי: החרמת הבחירות וחלופות חוץ-פרלמנטריות

עזיז חידר

החרמת הבחירות בקרב הציבור הערבי: פרספקטיבה של עשור (1996-2006) / 89

יוסף ג'בארין

הארגונים הלא ממשלתיים כאלטרנטיבה פוליטית – מבט ביקורתי / 93

נוהאד עלי

תפיסת 'אל-מג'תמע אל-עצאמי' של התנועה האסלאמית / 100

המשתתפים בקובץ / 111

הקדמה

הבחירות לכנסת ה-17 נערכו כ-28 במרס 2006. שיעור בעלי זכות הבחירה הערבים והדרוזים עמד על 13% מכלל בעלי זכות הבחירה בישראל (585 אלף מתוך 4.5 מיליון בעלי זכות בחירה). עם זאת, בפועל רק כ-56% מבעלי זכות הבחירה הערבים והדרוזים אכן מימשו את זכותם הדמוקרטית והצביעו. נתון זה הוא אכן דרך נוספת במגמה המסתמנת זה עשור. בארבע מערכות הבחירות האחרונות לכנסת צנח שיעור ההשתתפות של האוכלוסייה הערבית ב-21% מ-77% בבחירות לכנסת ה-14 (1996) עד 56% בבחירות לכנסת ה-17 (2006).

למרות שיעור ההצבעה הנמוך בבחירות האחרונות, הייצוג הערבי והדרוזי בכנסת ה-17 גדל בהשוואה לכנסת ה-16 (מ-11 ל-12 חברי כנסת). שתי המפלגות הערביות, רע"מ-תע"ל ובל"ד, והמפלגה היהודית-ערבית, חד"ש, עברו את אחוז החסימה. עם זאת, לאחר הבחירות לא שררה בקרב החברה הערבית תחושת ניצחון אלא תחושות תסכול ומבוכה; הישגים אלה נתפסו במידה רבה כזכייה מן ההפקר, לנוכח העובדה ששיעור ההצבעה הכללי בבחירות עמד על 63%, ולכן המפלגות הערביות יכלו לעבור את אחוז החסימה ביתר קלות.

תמונת מצב זו מעלה שורה של שאלות נוקבות באשר לפוליטיקה הערבית בישראל: איזה שינוי חל בדפוסי ההצבעה של הערבים בבחירות לכנסת? מהם השיקולים העומדים בבסיס החרמת הבחירות? באיזו מידה אחראית ההנהגה הפוליטית הערבית לתחושת האכזבה בקרב ציבור בוחריה? האם עשוי להתחדש הקשר בין הבוחר הערבי לבין המפלגות היהודיות-ציוניות? האם ארגוני החברה האזרחית הערבית יכולים לשמש חלופה למפלגות בכנסת?

על שאלות אלה ואחרות מנסה קובץ זה להשיב. הקובץ שלפנינו נחלק לשלושה חלקים וכולל 11 מאמרים העוסקים בהיבטים מגוונים של מערכת הבחירות בקרב המיעוט הערבי בישראל. המאמרים מבוססים על הרצאות שנישאו בשני כינוסים שנערכו באוניברסיטת תל-אביב על-ידי תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי. הכינוס הראשון נערך בדצמבר 2005, שלושה חודשים לפני הבחירות, והכינוס השני נערך ביוני 2006, שלושה חודשים אחריהן. המאמרים אינם עשויים מקשה אחת; בחלק מן המאמרים בחרו המחברים להרחיב את נוסח ההרצאה המקורית ולהוסיף אפרט מדעי, ובחלק מן המאמרים העדיפו המחברים להותיר על כנם את הדברים שנישאו במסגרת הרצאתם.

החלק הראשון עוסק בהתנהגות האלקטורלית של הערבים בישראל ובהשפעותיה. בחלק זה מובאים מאמריהם של פרופ' מאג'ד אלחאג', של מר סלים בריק, של ד"ר אמל ג'מאל ושל פרופ' יואב פלד.

פרופ' מאג'ד אלחאג', סגן נשיא ודיקן למחקר באוניברסיטת חיפה, סוקר את דפוסי ההצבעה של הערבים לכנסת מקום המדינה ועד היום. לדבריו, קיימות שתי סיבות מרכזיות לירידה בשיעור ההצבעה במגזר הערבי בשנים האחרונות. הסיבה האחת היא מעמדם השולי של הערבים בפוליטיקה הפרלמנטרית. אלחאג' טוען כי גבולות הלגיטימציה שנקבעו בחברה הישראלית הם גבולות אתנו-לאומיים, ולכן כל הקבוצות כשרות לשותפות חוץ מהערבים. כתוצאה מכך התעצמו תחושות התסכול והניכור כלפי המדינה, והתחדד הוויכוח הפנימי בחברה הערבית באשר למידת יעילותה של ההשתתפות בבחירות לכנסת, שכן השפעתם של חברי הכנסת הערבים על חלוקת המשאבים הלאומיים מוגבלת ביותר. הסיבה השנייה היא תחושת האכזבה השוררת בציבור הערבי מההנהגה הערבית בכלל ומחברי הכנסת הערבים בפרט, בשל חוסר יכולתן של המפלגות הערביות להתאחד וליצור לפחות שני גושים גדולים. אלחאג' טוען שהפיצול בזירה הפוליטית אינו נובע מטעמים אידאולוגיים אלא מטעמים אישיים, ולכן תחושת האכזבה אף מתעצמת. הוא מסיק ששיעורי ההצבעה בקרב הערבים ימשיכו לרדת.

מר סלים בריק, דוקטורנט מאוניברסיטת חיפה, סוקר את דפוסי ההתנהגות הפוליטית של הערבים בישראל במשך השנים, ומתמקד בגורמים לחולשתה של הפוליטיקה הערבית. לטענתו, אחד הגורמים הוא אי-מיצוי הפוטנציאל האלקטורלי הערבי, המתבטא בכמה דרכים: הצבעה למפלגות יהודיות-ציוניות שאינן מתיימרות לייצג את הערבים או לקדם את ענייניהם (כגון ש"ס וישראל בעלייה); שיעור הצבעה נמוך יחסית למוצע הכלל-ארצי; והצבעה לרשימות ערביות קטנות אשר סיכוייהן לעבור את אחוז החסימה נמוכים מאוד. נוסף על כך, טוען בריק, המפלגות הערביות אינן אטרקטיביות בעיני קהל היעד שלהן, ויש לכך כמה סיבות: חוסר יכולתן לשתף פעולה ולהתאחד; היותן 'מפלגות מאתגרות', כלומר מפלגות אופוזיציה שאינן מציגות אלטרנטיבה אמיתית לשלטון; וחולשתן האינהרנטית המתבטאת בהיעדר הליכים דמוקרטיים בתוכן. הוא קורא למפלגות הערביות להנהיג דמוקרטיזציה פנימית ולהגדיל את ייצוגן של הנשים, וכך להעלות את שיעור התמיכה בהן ברחוב הערבי. התחזית לעתיד שמציג בריק אינה אופטימית: כל עוד מדינת ישראל מתייחסת לערבים כאל אזרחים לא רצויים ומדירה אותם ממוקדי ההשפעה הפוליטית, וכל עוד המפלגות הערביות אינן משכילות לקיים מסגרת ייצוגית יעילה (רשימה משותפת) והן נאלצות לכלות את כוחותיהן במאבק על כל קול על מנת לשרוד – הפוליטיקה הערבית בישראל תמשיך ללקות בייצוג חסר.

ד"ר אמל ג'מאל, ראש החוג למדע המדינה באוניברסיטת תל-אביב, מסרטט קווים לדמותה של ההנהגה הפוליטית הערבית בישראל. בחלק הראשון של המאמר מנתח ג'מאל את הטענה

הנשמעת לעתים תכופות בדבר תחושת האכזבה השוררת בקרב הציבור הערבי מהנהגת הפוליטית. לדבריו, הכשל הלוגי בטענה זו נעוץ בהנחה המוטעית שהנהגה הערבית משתפת בריבונות במדינת ישראל. למעשה, הנהגה הערבית איננה מוכנה לפעול בתוך המסגרת הפוליטית והתרבותית שקובע לה הרוב היהודי, והיא סובלת מדה-לגיטימציה מתמדת מצד מוסדות המדינה ואישי ציבור יהודים. דה-לגיטימציה זו מתבטאת בהצגתה כהנהגה קיצונית שאינה מייצגת את הלכי הרוח האמתיים בחברה הערבית. ג'מאל גורס כי חלק ניכר מהאכזבה הציבורית מהנהגה הערבית אינו נובע מחוסר יכולתה להביא לתוצאות פוליטיות חשובות לטובת ציבור בוחריה, שכן הציבור הערבי ער לכך שהנהגתו איננה חלק אפקטיבי ולגיטימי מהריבון הישראלי, אלא דווקא מכך שהנהגה הערבית ממשיכה לפעול במסגרת כללי המשחק הבלתי אפשריים שמכתיב לה ריבון זה. לראיה הוא מביא את האדישות הפוליטית ההולכת וגוברת, המתבטאת בירידה בשיעורי ההצבעה בבחירות לכנסת, ואת התעצמותם של ארגוני החברה האזרחית המשמשים אלטרנטיבה לפעילות הפרלמנטרית.

בחלק השני של המאמר מונה ג'מאל את המאפיינים העיקריים של הנהגה הערבית כיום, בין היתר: מוביליות פוליטית גבוהה, המאפשרת לדור חדש של מנהיגים לצמוח מתחתית הסולם הפוליטי-חברתי; התבלטות הדת והפיכתה לבסיס לגיטימי של הנהגה החדשה; רמת השכלה גבוהה, אשר מתבטאת לא רק ברכישת מיומנויות מקצועיות אלא גם בהתפקחות תרבותית ופוליטית ובעלייה ברמת הציפיות הפוליטיות; הידוק הקשר עם אליטות פוליטיות ודתיות אחרות בעולם הערבי והאסלאמי; ועלייה במידת הייצוג הנשי בקרב הנהגה, אף שנשים עדיין אינן מכהנות בעמדות מפתח פוליטיות.

פרופ' יואב פלד, מהחוג למדע המדינה באוניברסיטת תל-אביב, סוקר את ההיסטוריה הפוליטית של פסילת מפלגות מהשתתפות בבחירות לכנסת. לדבריו, התקדים של פסילת 'הרשימה הסוציאליסטית הערבית' בבחירות 1965, מייסודה של קבוצת 'אל-ארד', והניסיון לפסול את הרשימות 'כך' ו'הרשימה המתקדמת לשלום' בבחירות 1984 הביאו לתיקון חוק יסוד: הכנסת. התיקון קבע שאפשר לפסול מפלגות שיש במצען משום שלילת אופייה היהודי או הדמוקרטי של מדינת ישראל. בשנת 2002 תוקן החוק, ונוספה לו עילת הפסילה: תמיכה במאבק מזוין שמנהלים מדינת אויב או ארגון טרור נגד מדינת ישראל. התיקון לחוק התווסף לאחר האינתיפאדה השנייה, ולטענתו של פלד הוא נועד ליצור את האמצעי המשפטי שיאפשר למנוע תמיכה פומבית במאבק הפלסטיני. בעבר, בית המשפט העליון חסם את הניסיונות לפסול מפלגות ערביות מהשתתפות בבחירות. למשל, לפני בחירות 2003 הוא ביטל את החלטתה של ועדת הבחירות המרכזית לפסול את מפלגת בל"ד ואת חברי הכנסת עזמי בשארה ואחמד טיבי. פלד סבור כי אירועי אוקטובר 2000 היו נקודת מפנה ביחסים בין המדינה לבין אזרחיה הערבים, ולא ירחק היום שבו בית המשפט העליון לא יוכל עוד לחסום ניסיונות אלו. לדעתו,

פסילת מפלגות ערביות בעתיד עלולה להעמיד בספק את חוסנה של הדמוקרטיה הישראלית ולהגביר את תחושת הניכור בין האוכלוסייה הערבית לבין המדינה, המתבטאת בירידה בשיעורי ההצבעה לכנסת ובהחרמת הבחירות.

החלק השני עוסק בבחירות לכנסת ה-17: מתמודדים, תוצאות ותקשורת. בחלק זה מובאים מאמריהם של ד"ר אלי רכס, של סאמי אבו שחאדה, של ד"ר רענן כהן ושל ד"ר ח'ליל רינאוי.

ד"ר אלי רכס, מנהל תכנית אדנאואר באוניברסיטת תל-אביב, בוחן את השאלה: האם חלה תפנית במאפייני הפעילות הפוליטית של המיעוט הערבי בישראל, לנוכח פוסי ההתנהגות הפוליטית ביישוב הערבי ולנוכח תוצאות הבחירות לכנסת? אף שהמפלגות הערביות (רע"מ-תע"ל ובל"ד) והמפלגה הערבית-יהודית (חד"ש) עברו את אחוז החסימה, ואף ששיעורי ההצבעה למפלגות אלו ביישוב הערבי נגסו בשיעורי ההצבעה למפלגות היהודיות-ציוניות (בהשוואה לבחירות הקודמות ב-2003), הממצא הבולט ביותר מן הבחירות האחרונות הוא חיזוק המגמה המתמשכת בעשור האחרון – התמעטות מספר המצביעים הערבים בבחירות לכנסת. המסקנה היא שהכנסת עלולה לאבד מן האטרקטיביות שלה עבור הערבים בישראל, הן בשל הפיצול והפילוג המאפיינים את הפוליטיקה הערבית, הן בשל חוסר יכולתם של חברי הכנסת הערבים לשנות את המציאות החברתית-כלכלית ביישובים הערבים. רכס מעלה שתי תוצאות אפשריות להתפתחות כזו: תוצאה אחת היא פגיעה באשיות המשטר הדמוקרטי במדינת ישראל והרעה ביחסים בין היהודים והערבים, עקב הדרתם של הערבים מהכנסת. תוצאה שנייה היא שאת החלל שיווצר ימלאו מסגרות חלופיות, כגון ועדת המעקב העליונה, הוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות, התנועה האסלאמית (בייחוד הפלג הדוגמטי, בראשות שיח' ראי צלאח), וארגוני החברה האזרחית הערבית.

מר סאמי אבו שחאדה, דוקטורנט מאוניברסיטת תל-אביב, מנתח את התפתחותו ואת עיקרי משנתו של הזרם הלאומי בפוליטיקה הערבית בישראל, המיוצג, לדבריו, על ידי מפלגת בל"ד. את עקרונותיו של זרם זה ניסח וגיבש עזמי בשארה, שגרס כי כל עוד מדינת ישראל מוגדרת מדינה יהודית, אין היא יכולה להיחשב דמוקרטית ולנהוג שוויון כלפי אזרחיה הערבים. אבו שחאדה מציג את המודל שפיתח בשארה. לפי מודל זה, הגדרת ישראל 'מדינת כל אזרחיה' היא הדרך היחידה להשיג שוויון לערבים במדינה. כמו כן, יש להעניק לערבים אוטונומיה תרבותית, בעיקר בתחום החינוך, וכך יישמר מעמדם כמיעוט לאומי. לטענתו של אבו שחאדה, המלכוד של הזרם הלאומי נעוץ בהשתתפות בכנסת, שכן מצד אחד הכנסת הפכה את בל"ד לזרם מרכזי בפוליטיקה הישראלית, אך מצד אחר היא דנה אותה להיות באופוזיציה תמידית, משום שהמפלגות היהודיות-ציוניות אינו מעוניינות בה לא בקואליציה ואף לא באופוזיציה.

ד"ר רענן כהן, יו"ר הבנק לפיתוח התעשייה ולשעבר שר וחבר כנסת מטעם מפלגת העבודה, עוסק בשאלה: האם מתחדש הקשר בין הבוחרים הערבים לבין המפלגות הציוניות? כהן מציג את המגמה המסתמנת למן הכנסת ה-14 (1996), ולפיה הציבור הערבי נוטה להצביע למפלגות הערביות הלאומיות (בל"ד ורע"מ) וכן למפלגת חד"ש הערבית-יהודית. שיעורי ההצבעה למפלגות אלו נוגסים בשיעורי ההצבעה למפלגות היהודיות-ציוניות. כהן טוען שנטיות ההצבעה הללו נובעות מאכזבת הבוחרים הערבים מהמפלגות היהודיות-ציוניות, בייחוד משתי מפלגות השלטון הגדולות, העבודה והליכוד, משום שבמשך השנים לא כללו מפלגה ערבית בקואליציה שהקימו. לדבריו, אף שלאראשות מפלגת העבודה נבחר עמיר פרץ, שלכאורה זכה לאהדה בקרב הציבור הערבי, בין היתר בזכות כהונתו הקודמת כיושב ראש ההסתדרות, ואף שמפלגת קדימה, אשר הוקמה בידי אריאל שרון, הצהירה על כוונתה לשלב ערבים בקואליציה ואף בממשלה, לא חלה עלייה בשיעור ההצבעה למפלגות הציוניות בבחירות האחרונות. כהן תולה את הסיבה העיקרית לכך בהשפעתם המתמשכת של אירועי אוקטובר 2000 על ההתנהגות הפוליטית של הערבים בישראל. מסקנתו היא שהערבים הולכים ומתרחקים מהפוליטיקה הישראלית ושאת מקומן של המפלגות הממסדיות תופסים ארגונים חוץ-פרלמנטריים ולא ממשלתיים. להערכתו, ארגונים אלה ימשיכו למלא תפקידים מרכזיים בקרב הציבור הערבי, ומשקלם אף יתחזק בשל מעמדם הנחות של הערבים בפוליטיקה הישראלית. לפיכך, הוא אינו צופה שיתחדש הקשר בין הבוחרים הערבים לבין המפלגות היהודיות-ציוניות, והן תמשכנה לזכות רק בקולות 'הגרעין הקשה' (כ-25% מבעלי זכות הבחירה הערבים).

ד"ר ח'ליל רינאוי, מהמסלול האקדמי במכללה למינהל, מנתח את תפקודה של התקשורת הערבית בתקופה של בחירות. לדבריו, העובדה שהעיתונות הפוליטית-מפלגתית מנהלת תעמולה למען המפלגה שהיא מייצגת היא טבעית ומוכנת. אולם העיתונות המסחרית, הנמצאת בבעלות פרטית ומטרתה להשיג את מרב הרווחים, אינה אמורה להשתתף במסע התעמולה. למרות זאת היא משתתפת במסע התעמולה באמצעות הצגת חומר תעמולה במסווה של חומר חדשותי. רינאוי מסיק שבמקום לחקור את תרומתן של המפלגות (ובכלל זה המפלגות הערביות) למען הציבור הערבי, מבצעת העיתונות המסחרית סוג של תעמולה ומנהלת את יחסי הציבור של מפלגה מסוימת או של הממסד, ובכך היא מועלת בתפקידה ומגלה דו-ערכיות. לטענתו, התוצאה הסופית היא סיקור תקשורתי שנע בין יחסי ציבור למפלגות, הנובע משיקולים פוליטיים וכלכליים, לבין ניסיון לרצות את הרחוב הערבי ולשקף נאמנה את הלכי הרוח בתוכו.

החלק השלישי והאחרון עוסק בהחרמת הבחירות ובחלופות חוץ-פרלמנטריות. בחלק זה מובאים מאמריהם של פרופ' עזיז חידר, של ד"ר יוסף ג'בארין ושל מר נוהאד עלי.

פרופ' עזיז חידר, ממכון ון ליר ומכון טרומן בירושלים, מנתח את תופעת החרמת הבחירות מפרספקטיבה של עשור (1996-2006). הוא מונה ארבעה נימוקים עיקריים להחרמת הבחירות בקרב הציבור הערבי בישראל. הנימוק הראשון הוא אידאולוגי-עקרוני, והוא מאפיין בעיקר שני גופים: תנועת 'בני הכפר', שאימצה את עקרון החרמת הבחירות מאז היווסדה, והפלג הצפוני של התנועה האסלאמית. הנימוק השני הוא הכרת האזרחים הערבים בכך שמעמדם בפוליטיקה הישראלית נחות, וממילא אין בפעילות הפרלמנטרית כדי לשפר את מצבם. הנימוק השלישי הוא טקטי: אמונתם של חוגים מסוימים בקרב הציבור הערבי כי בנסיבות מסוימות החרמת הבחירות עשויה להשפיע יותר מאשר ההשתתפות בהן. הנימוק הרביעי הוא מחאה נגד המפלגות הערביות ונגד ההנהגה הערבית. חידר סבור שאם לא יחול שינוי מהותי במדיניותה של הממשלה כלפי האוכלוסייה הערבית, ואם יצליחו הערבים לגבש אסטרטגיה לשיפור מצבם, החרמת הבחירות תגבר.

ד"ר יוסף ג' בארין, מייסד-שותף במרכז הערבי למשפט ולמדיניות ויועץ משפטי במרכז 'מוסאוא', דן בשאלה האם העמותות הערביות, שהחלו להופיע ביתר שאת בעשור האחרון, עשויות לשמש חלופה פוליטית למפלגות הערביות. לדבריו, העמותות הערביות תרמו רבות לקידום זכויות המיעוט הערבי בישראל, באמצעות פעילותן במגוון תחומים: התדיינות משפטית, לובי בכנסת, סגור קהילתי, חינוך, תכנון ובנייה ועוד. בשנים האחרונות בולטת שאיפתן לייצג את האינטרסים הקבוצתיים של הציבור הערבי במישור הארצי ובמישור הבין-לאומי. לדבריו, בין העמותות לבין חברי הכנסת הערבים נוצרה דינמיקה מעניינת המשלבת מתח ושיתוף פעולה. מאחר שהעמותות עוסקות בנושאים דומים לאלו של המפלגות, התבלטותן הציבה אתגר חדש: מצד אחד, חברי הכנסת מעוניינים לשתף פעולה עמן, משום שהם מבינים את חשיבות פעילותן. מצד אחר, חברי הכנסת והעמותות החלו להתחרות ביניהם על הקרדיט הציבורי והתקשורתי. מסקנתו של ג' בארין היא שהעמותות אינן יכולות ואף אינן צריכות לשמש חלופה פוליטית למפלגות, משום שהן אינן גופים המייצגים את כלל האינטרסים של הציבור הערבי אלא גופים פרטיים המאוגדים על פי חוק. העמותות עשויות לחזק את פעילות החברה האזרחית ולהשלים את פעילות המפלגות אך לא להחליפן. לשיטתו, על הציבור הערבי לפתח הנהגות במגוון תחומים, שיפעלו לצד חברי הכנסת הערבים, למשל: הנהגת התחום האזרחי (העמותות) והנהגת התחום האקדמי (המרצים הערבים באוניברסיטאות).

מר נוהאד עלי, דוקטורנט מאוניברסיטת חיפה, עוסק בתפיסת 'אל-מג'תמע אל-עצאמי' ('קהילה בלתי תלויה') של התנועה האסלאמית בישראל כמסגרת אלטרנטיבית למערכת הפרלמנטרית. תכליתה של תפיסה זו לכוון חברה ערבית אסלאמית המנהלת את מוסדותיה ואת חייה בכוחות עצמה, ללא תלות בחסדי הממסד הישראלי. כינון חברה כזאת ייעשה באמצעות הקמת מוסדות אוטונומיים למחצה בתחומי הכלכלה, החינוך, הבריאות והשירותים. לדבריו

עלי, התנועה האסלאמית הגתה את הרעיון כבר בסוף שנות השבעים של המאה ה-20, והפלג הדוגמטי שלה, בראשות שיח' ראיד צלאח, כבר החל בהקמתם של כמה מוסדות כאלה. אולם הרעיון עלה לתודעה הציבורית והחל לקרום עוד וגידים בעקבות אירועי אוקטובר 2000. לדברי עלי, הסיבות לכך הן תחושת חוסר אמון של הערבים במוסדות המדינה והרצון להתריס כנגד אזלת ידה של ההנהגה הערבית, משום שלטענתם של ראשי התנועה האסלאמית היא לא עשתה די על מנת לקדם את האינטרסים של הערבים בישראל. עלי קובע שתפיסת 'אל-מג'תמע אל-עצאמי' היא חלופה כוללת למערכת היחסים הקיימת בין המדינה לבין אזרחיה הערבים. לדעתו, מימוש הרעיון יגרום לניתוק בלתי רשמי של האזרחים המוסלמים מהמדינה, ולכן הוא נתקל בקשיים הן מצד הממסד הישראלי הן מצד מתנגדים בחברה הערבית (יריבים פוליטיים של התנועה האסלאמית, מוסלמים לא דתיים ובני דתות אחרות). מסקנתו היא שהדרך להגשמת החזון של 'אל-מג'תמע אל-עצאמי' עוד ארוכה.

תרומותיו הייחודיות של קובץ זה הן דיון מעמיק על היבטיה המגוונים של מערכת הבחירות לכנסת ה-17 ביישוב הערבי והדרוזי, והצגת קשת רחבה של עמדות מצד חוקרים יהודים וערבים. מטרתו להעמיק ולהעשיר את הידע האקדמי ואת הדיון הציבורי בנושא. אני מבקש להודות לקרן קונרד אדנאואר על תמיכתה המתמשכת בתוכנית. אלמלא עזרתה החומרית ועידודה העקרוני לא היה קובץ זה רואה אור. כמו כן, אני חב תודה לאריק רודניצקי, מנהל הפרויקטים של התכנית, על כך שסייע ביעילות ובדקדקנות בהוצאה לאור של קובץ זה.

העורך

חלק ראשון

ההתנהגות האלקטורלית של הערבים בישראל
והשפעותיה

מגמות בהצבעת הערבים בישראל לכנסת*

מאג'ד אלחאג'י

במאמר זה אדון בשלושה נושאים הקשורים להצבעת הערבים בישראל:

1. כוחם האלקטורלי של המצביעים הערבים.

2. אחוז ההצבעה בקרב הערבים.

3. מגמות ההצבעה.

כוחם האלקטורלי של המצביעים הערבים

שיעורם של המצביעים הערבים מכלל המצביעים בישראל נמוך משיעורם הכללי באוכלוסייה. בבחירות 1949, שיעור המצביעים הערבים היה 6.6% מכלל המצביעים, ואילו שיעור הערבים באוכלוסייה היה 13%. בשנים שלאחר מכן עלה שיעור המצביעים הערבים והגיע לשיא של 12% בבחירות 1988. אולם מאז שיעורם ירד והוא עומד כיום על 10.9% (לעומת 17% באוכלוסייה הכללית, לא כולל את תושבי מזרח ירושלים). כלומר כוחם האלקטורלי של האזרחים הערבים מתבטא ב־14 חברי כנסת.

יש לכך שתי סיבות: ראשית, שיעורם הגבוה של הצעירים בקרב האוכלוסייה הערבית (הריבוי הטבעי באוכלוסייה זו הוא מן הגבוהים בעולם. לדוגמה: עד אמצע שנות השישים היה שיעור הריבוי הטבעי של הערבים בישראל 5.2%). כיום, גילם של כ־50% מהאוכלוסייה הערבית נמוך מ־18, והם אינם בעלי זכות הצבעה. שנית, העלייה ההמונית ממדינות חבר העמים. ב־1989 החל גל העלייה הראשון, ובמשך עשר שנים עלו לישראל כמיליון מהגרים ממדינות חבר העמים. בשל נוכחותם של מהגרים אלה פחת שיעור הערבים בכלל המצביעים.

שיעור המצביעים הערבים מכלל המצביעים בישראל צפוי לעלות, אולם סביר שהוא יישאר נמוך משיעורם של הערבים באוכלוסייה. להערכתי, אם מספר הערבים יגיע ב־2020 לשני מיליון, כלומר שיעורם באוכלוסייה יהיה 22% בקירוב, שיעור המצביעים הערבים יגיע ל־15% מכלל המצביעים וכוחם האלקטורלי יתבטא ב־18-19 מנדטים.

* המאמר מבוסס על הרצאה שנישאה לפני הבחירות לכנסת ה־17.

אחוז ההצבעה בקרב הערבים

בהתייחסות לאחוז ההצבעה בקרב האוכלוסייה הערבית יש להבחין בין הבחירות לרשויות המקומיות לבין הבחירות לכנסת. ככלל, בבחירות לרשויות המקומיות שיעור המצביעים הערבים גדול מזה של היהודים, ובבחירות לכנסת שיעור המצביעים הערבים קטן מזה של היהודים. יוצאות מכלל זה הן מערכות הבחירות בשנות החמישים, שבהן שיעור המצביעים הערבים לכנסת היה 85%-90%. הסיבה לכך היא הגיוס ההמוני שהופעל על-ידי הרשימות המסונפות למפלגות הציוניות ואשר היה מבוסס על חמולתיות, עדתיות ושיטות גיוס 'שבטיות' אחרות. בתקופה זו מפא"י השתמשה במניפולציות כדי לגייס את הרשימות הערביות ולהגדיל את הייצוג שלה. למשל, במערכת בחירות מסוימת הציגו לפני חמולה אחת את הפתק 'אמת' בעברית ולפני חמולה אחרת הציגו את הפתק 'אמת' בערבית, ושתי החמולות התחרו זו בזו. דברים כאלה התרחשו ביישובים הערבים, ששלטה בהם אליטה מסורתית ולא משכילה בטיפוחו של הממסד הישראלי. נוסף על כך, ייתכן שחלק מהמצביעים ראו בהצבעה לכנסת הוכחה שהם אזרחי המדינה, והצביעו מחשש שיאבדו את אזרחותם אם לא ילכו להצביע.

שיעורי ההצבעה הגבוהים בשנות החמישים מפריכים את הטענה שמשמיעים לעתים פוליטיקאים ולפיה שיעורי הצבעה נמוכים מעידים על היעדר תודעה פוליטית, משום שבתקופה זו התודעה הפוליטית בקרב הערבים הייתה נמוכה. משנות החמישים שיעורי ההצבעה בקרב הערבים הלכו וירדו, עד שהגיעו ל-72%-75% מכלל בעלי זכות הבחירה בשנות התשעים. בבחירות הישירות לראשות הממשלה שנערכו ב-2001 הצביעו רק 18% מבעלי זכות הבחירה הערבים, והסיבה לכך היא קריאתן של המפלגות הערביות להחרים את הבחירות. ביישובים שבהם אירועי אוקטובר 2000 היו החרिפים ביותר שיעור ההצבעה היה נמוך, למשל בסח'נין (4.3%), בטייבה ובנצרת. המגזר הדרוזי העלה במקצת את שיעורי ההצבעה. גם בבחירות 2003 הצביעו רק 62% מבעלי זכות הבחירה הערבים.

כעת אמנה את הסיבות לשיעורי ההצבעה הנמוכים. סיבה אחת היא ירידה כללית בשיעורי ההצבעה לכנסת. גם במגזר היהודי חלה ירידה בשיעורי ההצבעה, והיא נובעת מתחושות האכזבה והתסכול כלפי הפוליטיקאים.

סיבה אחרת היא מעמדם השולי של הערבים בפוליטיקה הפרלמנטרית. בפוליטיקה המוניציפלית, לעומת זאת, הערבים הם יחסית בעלי השפעה רבה, ולכן שיעור ההצבעה לרשויות המקומיות גבוה יותר ועומד על 90%-100%.

סיבה נוספת היא עלייה בתודעה הפוליטית בקרב הערבים בישראל. בין הערבים התנהל ויכוח באשר למידת היעילות של ההשתתפות בבחירות לכנסת. בעבר, היו קולות שקראו להחרים את הבחירות מטעמים אידאולוגיים ולעומתם היו קולות שקראו להשתתף בבחירות מטעמים פרגמטיים. כיום, ישנם קולות שקוראים להחרים את הבחירות מטעמים פרגמטיים,

משום שלדעתם ההשתתפות בבחירות אינה עשויה לשפר את מעמדם. אין ספק שתחושה זו מושפעת מהחזר הנמוך שיש לערבים מההצבעה בבחירות לכנסת.

מקום המדינה ועד היום שום מפלגה ערבית לא השתתפה בקואליציה ממשלתית. בתקופת ממשלת רבין ופרס בין השנים 1992-1996 המפלגות הערביות יצרו גוש חוסם ותמכו בקואליציה מבחוזן, אולם הגוש החוסם הזה היה חסום בעצמו, משום שנבצר ממנו להשתתף בקואליציה ולהתחלק במשאבים הקיימים, וכמוכן חבריו לא יכלו להיבחר לשרים. אמנם התנהל ויכוח בין חברי הכנסת הערבים על השאלה אם להשתתף בקואליציה או לא, אך ללא ספק חלק מהם רצו בכך, ובראשם עבד אל-והאב דראושה.

הדוגמה הבולטת ביותר להדרת הערבים במישור הפוליטי הארצי הייתה בבחירות 1999, כאשר אהוד ברק השתמש בססמה 'מדינה של כולם'. ססמה זו השפיעה רבות על הערבים בישראל: 95% מקולותיהם ניתנו לברק, וכמו כן עזמי בשארה פרש מהמרוץ לראשות הממשלה. אולם למחרת הבחירות התברר שברק לא התכוון לכך ברצינות. כפי הנראה הוא התכוון ל'מדינה של כולם חוץ מהערבים', משום שהמפלגות הערביות לא הוזמנו להשתתף בקואליציה, ולעומת זאת מפלגות יהודיות שכלל לא תמכו בברק (כמו ישראל בעלייה והמפלגות החרדיות) כן הוזמנו להצטרף לקואליציה.

גבולות הלגיטימציה בחברה הישראלית הם גבולות אתנו-לאומיים, כך שכל הקבוצות כשירות לשותפות פרט לערבים. עובדה זו מעצימה את תחושות התסכול והניכור ומעלה מחדש את הוויכוח על מידת יעילותה של ההשתתפות בבחירות. כמו כן, היא מגבילה את השפעתם של חברי הכנסת הערבים על חלוקת המשאבים הלאומיים. לאחר שחקרתי את השלטון המקומי וכן נושאים כגון השכלה, תעסוקה וחינוך, הגעתי למסקנה שהישגיהם העיקריים של הערבים בישראל הושגו בעקבות מאבק חוץ-פרלמנטרי ולא בעקבות מאבק פרלמנטרי.

סיבות נוספות לשיעורי ההצבעה הנמוכים קשורות לאוכלוסייה הערבית עצמה. ניכרת אכזבה מהמנהיגות הערבית בכלל ומחברי הכנסת הערבים בפרט, בשל חוסר יכולתן של המפלגות הערביות להתאחד וליצור לכל הפחות שני גושים גדולים. גם במקרים שבהם התאחדו המפלגות מטעמים פרגמטיים, לרוב הן התפצלו חודשים אחדים לאחר הבחירות. כך קרה בבחירות 1996 ובבחירות 1999. יש הטוענים שהפיצול נובע מטעמים אידאולוגיים, אולם אין הדבר כך. ממצעי המפלגות הערביות עולה שההבדלים ביניהן זעירים ביותר, ובשני הנושאים החשובים – שוויון ושלום – הן כמעט זהות. לדעתי, הפיצול נובע מ'מלחמות של אגו'.

לצד הסיבות הפרגמטיות של אי הצבעה בבחירות לכנסת, קיימים גם מניעים אידאולוגיים. שתי התנועות העיקריות שאינן משתתפות בבחירות לכנסת הן 'בני הכפר' והפלג הצפוני של התנועה האסלאמית. 'בני הכפר' הצטרפה למפלגת בל"ד ב-1996, ומאוחר יותר פרש ממנה

פלג אחד וקרא להחרים את הבחירות. הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית פרש מהתנועה ב-1996 בשל המחלוקת על סוגיית ההשתתפות בבחירות. הפלג הדרומי החליט להשתתף, ואילו הפלג הצפוני, בראשות השיח'ים ראיד צלאח וכמאל ח'טיב, החליט שלא להשתתף אך לא קרא להחרמת הבחירות אלא השאיר את ההחלטה לבוחר. התנועה האסלאמית, בייחוד הפלג הצפוני שלה, הפכה במשך הזמן לתנועה הפוליטית, החברתית והתרבותית החשובה ביותר עבור הערבים בישראל. היא היחידה שמסוגלת להוציא לרחובות עשרות אלפי אנשים.

מגמות ההצבעה

עד שנות השמונים של המאה ה-20 התחרות הייתה בעיקר בין שני גושים: גוש אחד נקרא *אחזאב אל-סלטה* (מפלגות השלטון, בעיקר מפא"י) או *קואאם אל-סלטה* (רשימות השלטון) – הרשימות הערביות המסונפות למפא"י, והגוש השני נקרא *אנטי-סלטה* (נגד השלטון). במרכזו עמדה המפלגה הקומוניסטית, שנקראה בתחילה מק"י, לאחר מכן רק"ח ומ-1977 – חר"ש.

בשנות החמישים קיבלה מק"י כ-15% מקולות המצביעים הערבים, ומאז הצליחה להגדיל את מספר הקולות. בשנת 1977 הרחיבה רק"ח את שורותיה והקימה את חר"ש (שכללה גם יהודים וערבים לא קומוניסטים). בבחירות באותה שנה היא קיבלה מעט יותר מ-50% מקולות הערבים. זו הייתה הפעם הראשונה שמפלגה אחת הגיעה להישג כזה בקרב הציבור הערבי, הודות לפעילותה ביום האדמה ב-1976 ולתנועות הארציות שהקימה רק"ח, ובכללן 'הוועד הארצי לסטודנטים הערבים' ו'הוועד להגנה על האדמות'.

ב-1984 חל שינוי חשוב: הוויכוח הפוליטי הפך להיות פנים-ערבי. קמה 'הרשימה המתקדמת לשלום', בראשות מוחמד מיעארי ומתי פלד, והתחרתה בחר"ש על קולות הערבים. 'הרשימה המתקדמת' קיבלה 18% מהקולות (שני מנדטים), וחד"ש ירדה ל-38% (ארבעה מנדטים).

במשך הזמן התחרות הפנים-ערבית הלכה וגברה והגיעה לשיא ב-1996. בשנה זו חל הפילוג בתנועה האסלאמית, ו'בני הכפר' הצטרפה לבל"ד, אחרי שנים שבהן החרימה את הבחירות. בל"ד חברה לחר"ש, ויחד הן יצרו קואליציה שהתפרקה לימים. בשנה זו אחמד טיבי זרע את הזרעים למפלגתו ('התנועה הערבית להתחדשות') ולאחר מכן נסוג מהמרוץ לבחירות. ב-1999 הוא חבר לעזמי בשארה, אולם השותפות לא החזיקה מעמד והתפרקה זמן קצר לאחר הבחירות.

ללא ספק, הכניסה המסיבית של כוחות ערביים לפוליטיקה הפרלמנטרית הושפעה מהתמורות שחלו בעקבות הסכמי אוסלו בין ישראל-לאש"ף. לאחר הסכמי אוסלו חשו הערבים בישראל שהם נמצאים ב'שוליים כפולים': גם בשוליה של החברה הישראלית וגם בשוליה של התנועה הלאומית הפלסטינית. במאמרים רבים שפרסמתי כינתי מעמד זה 'פריפריה כפולה'.

במשך תקופה ארוכה ההתייחסות למעמדם של הערבים בישראל נעשתה רק בהקשר הישראלי, וזו לדעתי טעות בסיסית. אני סבור שיש לבחון את מעמדם של הערבים גם בהקשר הפלסטיני, משום שלאוכלוסייה הערבית בישראל יש שתי קבוצות התייחסות. בתחום האזרחי, קבוצת ההתייחסות היא היהודים בישראל, ויחסית אליה הערבים נמצאים בשוליים. בתחום הלאומי, קבוצת ההתייחסות היא העם הפלסטיני, וגם יחסית אליה הם נמצאים בשוליים.

לאחר הסכמי אוסלו חשו הערבים שהשפעתם על המתרחש בתנועה הלאומית הפלסטינית היא שולית ביותר. ההכרה של אש"ף בישראל, ללא העלאת עניינו של המיעוט הפלסטיני בתוכה (אפילו בשיחות על נושא הפליטים כלל לא עלה נושא הפליטים הפנימיים בתוך ישראל, מה שמכונה לעיתים 'הנפקדים הנוכחים'), אותתה לערבים בישראל שהעניין שלהם הוא ישראלי פנימי. כתוצאה מכך, העניין של הערבים בישראל התמקד יותר ויותר בנושאים אזרחיים, נושאים של ערבים יש השפעה עליהם יותר מהנושאים הלאומיים. גם כיום התחום האזרחי הינו מרכזי ולדעתי הוא יקבע במידה גדולה את התנהגות הבוחרים הערבים בבחירות הקרובות. כמובן, הם לא יזניחו את הנושא הלאומי, משום שהם שייכים לעם הפלסטיני ומעוניינים שתקום מדינה פלסטינית שבירתה ירושלים, אך בחיי היום יום השוויון האזרחי הוא החשוב ביותר. כל הסקרים מראים שאפילו תקום מדינה פלסטינית, הערבים בישראל לא יעברו להתגרר בה. להפך, אז יתחיל המאבק האמיתי על הזכויות האזרחיות של הערבים בישראל.

משנת 1996 הפוליטיקה הארצית הפכה להיות יותר ויותר חד-לאומית. רוב הערבים מצביעים למפלגות הערביות, אולם אין לשכוח שהדבר נעשה בעידודן של המפלגות הציוניות. בבחירות 1996 ו-1999 הייתה הצבעה כפולה – לראשות הממשלה ולכנסת – ונעשו הרבה 'דילים' בין המפלגות, בייחוד בין מפלגת העבודה לבין המפלגות הערביות. המסר של מפלגות השמאל הציוני לבוחרים הערבים היה בדרך כלל: 'בבחירות לכנסת הצביעו למי שאתם רוצים, אולם בבחירות לראשות הממשלה הצביעו למועמד מפלגת העבודה'. וכך היה, משום שהערבים תפסו את שמעון פרס (ב-1996) ואת אהוד ברק (ב-1999) כמועמדי השמאל.

גם בבחירות 1999 וגם בבחירות 2003 70% מקולות הערבים ניתנו למפלגות הערביות, ורק 30% ניתנו למפלגות הציוניות. בבחירות 2003 המפלגות הציוניות כלל לא התעניינו בציבור הערבי, ולכן גם הקולות הערבים שניתנו להן ניתנו ככל הנראה מסיבות היסטוריות או מפני שקבוצות מסוימות בקרב הערבים, למשל הדרוזים, נוהגות להצביע למפלגות הציוניות. אני מעריך שבבחירות הקרובות המפלגות הציוניות יגלו עניין רב יותר בערבים, בשל השינויים הדרסטיים שמתרחשים בפוליטיקה הארצית ובשל שינוי שיטת הבחירות.

לנוכח כל האמור לעיל, יש לשער ששיעורי ההצבעה בקרב הערבים ימשיכו לרדת. אם כך, יש חשש שחלק מהמפלגות הערביות לא יעברו את אחוז החסימה. כיצד ישפיע מצב כזה על הפוליטיקה הערבית? כיצד הוא ישפיע על הארגונים החוץ-פרלמנטריים? האם הוא יחולל רעידת אדמה או שמא יתקבל כמובן מאליו במגזר הערבי? ימים יגידו.

המערכת הפוליטית הערבית: איחוד, פירוד והשתתפות

סלים בריק

במאמר זה אציג את דפוסי הייצוג וההצבעה של ערביי ישראל במשך השנים, ולאחר מכן אציג את התחזית לעתיד בנושא זה.

דיון בסוגיית הייצוג חייב להתבסס על שלושה רכיבים: ראשית, סוג הייצוג שמציעה המדינה לקבוצה מסוימת. שנית, הייצוג כפי שהוא נתפס בקרב אותה קבוצה, בין שהוא הייצוג הראוי בעיניה ובין שהוא תוצאה של תרבות פוליטית.¹ שלישית, סוג האזרחות וטיבה. זהו הרכיב החשוב ביותר בעיצוב הייצוג, באיכותו ובקביעת התנהגות הבוחרים.

תאורטיקנים רבים עסקו בנושא הייצוג ובסוגיו. תומס הובס דן בייצוג במונח של פרסונה (persona, בלטינית: מסכה). גם היוונים השתמשו במילה דומה שמשמעותה פרצוף. הכוונה לכך שהמסכה שלי מייצגת אותי. הובס טען שיש לכונן אמנה חברתית לפי הרשאה. כשם שהאמנה מחייבת את השולח (המיוצג), היא מחייבת את השליח (המייצג) כלפי השולח. מכאן שיייצוג הוא ייפוי כוח. אם מישהו מייצג אותי, הוא עומד במקומי, הוא מיופה כוח שלי, והוא מייצג את האינטרסים המהותיים שלי.

ג'ון סטיוארט מיל לא הגדיר את המונח 'ייצוג', אולם בספרו 'ממשל של נציגים' הוא מייחס לייצוג תכלית דומה. הוא מתאר את יסודות הייצוג הראוי ואת הסכנות שעלולות לעוות אותו.² הוא מתריע מפני שתי סכנות: 'הסכנה של רמה שכלית נמוכה בגוף הייצוגי, ובדעת הקהל של המוני העם המפקחת עליו; והסכנה של חקיקה מעמדית מצד בני הרוב המספרי, שכולם

1 תרבות פוליטית היא סך כל העמדות, הערכים, הנורמות והסמלים המעצבים את ההתנהגות הפוליטית של הקבוצה, ותרבות זו היא נדבך מרכזי וחשוב בתרבות הכללית של אותה קבוצה. לכל קבוצה מנגנונים חברתיים, תרבותיים וקוגניטיביים כלליים המביאים להעברתה ולהפצתה של תרבות זו בין חברי הקבוצה וממשיכה (קימרלינג, 1995: 157-161).

2 'כשכלל הבוחרים אינם מעוניינים במידה מספקת בסדרי הממשל שלהם עד כדי ללכת לקלפי, ואם הולכים הם, אינם מוסרים קולותיהם על-סמך הטעמים של טובת הציבור, אלא מוכרים אותם בכסף, או מצביעים על-פי רמיזתו של מישהו שיש לו שליטה עליהם, או שמטעמים פרטיים מבקשים הם להתרצות אליו — בכל המקרים הללו, מוסדות הייצוג אך ערך מועט להם, ועלולים הם להיות כלי-שרת גרידא בידי עריצים או ביד רוקמי מזימות' (מיל, 1985: 9).

משתייכים למעמד אחד' (מיל, 1985: 128). ז'אן ז'אק רוסו אף הרחיק לכת וכפר ברעיון הייצוג כליל. הוא סבר שרק האדם עצמו יכול לייצג את ענייניו באמת. כל אדם אחר שייצג אותו יעוות בצורה זו או אחרת את כוונת המיוצג. חנה פיטקין טוענת שייצוג הוא representation, כלומר re-present. אם אני לא נמצא, נציג שלי פועל כאילו אני נמצא (Pitkin, 1967).

ישנם שני סוגים של התפתחות הייצוג. האחד הוא ייצוג שאפשר לכנותו 'עולה'. שורשיו במאה ה-13 באירופה. ייצוג זה התפתח על ידי אנשים, איגודים מקצועיים וגופים שרצו להיות מיוצגים בשלטון, ושלחו נציגים מטעמם לחצר השליט. זהו ייצוג אקטיבי ואפקטיבי. הוא מתאפיין בשני תנאים: הסכמה על כך שהשליט והנשלט יקיימו ביניהם התייעצות, והסכמת האליטות השלטוניות לשתף פעולה עם השליט כדי ליישם את מדיניותו. העיקרון שבבסיס ההתייעצות הוא 'מה שנוגע לכלל' – 'quod omnes tangit' (Post, 1964).

חוקרים נוהגים לעסוק בסוגי הייצוג על פי מאפייניו. בדרך מבחין בין ארבעה סוגים של ייצוג: ייצוג נבחר (elective representation), שהוא מהימן ואפקטיבי, ייצוג שליחותי (delegative representation), ייצוג סמלי (symbolic representation) וייצוג סוציולוגי (sociological representation).

על פניו נראה כי סוגי הייצוג הסמלי והסוציולוגי הם פסיביים ולא יעילים, לעומת דגמי הייצוג הנבחר והאקטיבי, אשר מיועדים לשמור על האינטרסים של השליחים ועל הביטוי הפוליטי שלהם בצורה הטובה ביותר. ייצוג פסיבי נועד בעיקרו להקנות לגיטימציה למפלגה ולמערכת הפוליטית, וכן לזכות בקולות הציבור המיוצג, ולא לשמור על האינטרסים של האזרח. כל ייצוג שאינו מטעם השולח ואינו מחויב לאינטרסים שלו הוא בבחינת ייצוג פסיבי. אם מפלגה מציגה מועמד מטעמה בתור נציג של מחוז בחירה או של קבוצת אוכלוסייה בלי שקבוצה זו בחרה בו מרצונה, נציג זה לא יחוש מחויבות למיוצגים אלא לאלה שבחרו בו, ולהם יציית. כזה הוא על פי רוב ייצוג הערבים במפלגות הציוניות.³

סוג ההתפתחות האחר הוא ייצוג שאפשר לכנותו 'יורד'. השליט מעוניין לזכות לגיטימציה, ולשם כך הוא ממנה לו יועצים. כך אפשר להבין את ה'שורא' שהפכה לחלק מהשריעה⁴ באסלאם.

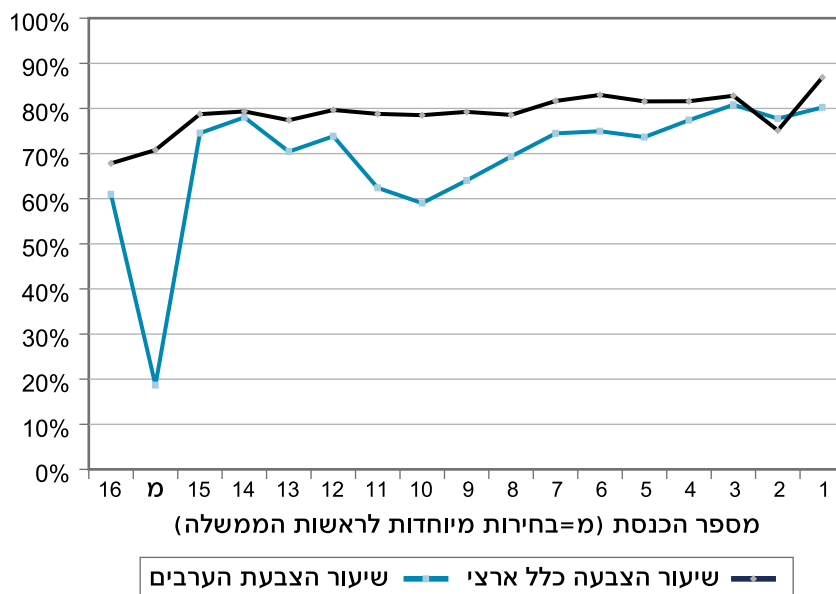
מאז קום המדינה, ערביי ישראל הראו אזרחות טובה, והדבר ניכר בשיעורי ההצבעה שלהם לכנסת. בכנסת הראשונה, שיעורי ההצבעה עמדו על כ-80%. מפא"י, שהבינה את הפוטנציאל האלקטורלי שלהם, רצתה לזכות בקולות הערבים, אך לא רצתה שיהיו חלק מהמפלגה, ולכן

3 אפשר לראות קבוצות אוכלוסייה מסוימות או יישובים מסוימים אשר זכו לייצוג יתר בכנסת, אולם הדבר לא הביא לשיפור ניכר במצבם.

4 השריעה היא ההלכה האסלאמית המבוססת בחלקה על הוראות הקוראן ובעיקר על ה'סונה', כלומר המסורות של הנביא מוחמד ואורח חייו. השריעה איננה רק מערכת משפטית מחייבת, אלא גם אורח חיים מחייב.

הקימה את חטיבות המיעוטים (שהן רשימות לכנסת אך לא מפלגות). צעד זה הביא לירידה מסוימת בשיעורי ההצבעה, אולם הממשל הצבאי דרבן את המוח'תארים ואת ראשי הציבור ערבי לצאת ולהצביע למפלגת מפא"י, ובתוך זמן קצר שיעורי ההצבעה חזרו לקדמותם.

לוח 1 : שיעורי ההצבעה של הערבים לכנסת יחסית לכלל האוכלוסייה

(מקור: סלים בריק, מגמת ההתחזקות של מפלגות הימין, המפלגות החרדיות ושל מפלגות העולים, בקרב הדרוזים, עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 2002; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה: תוצאות הבחירות לכנסת, 1993, 1997, 1989; אברהם דיסקין, ימי ירושלים האחרונים – הדמוקרטיה הישראלית החדשה, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, 2001; אתר האינטרנט של הכנסת:

<http://knesset.gov.il/index.html>

הקמת חטיבות המיעוטים ואופן עיצובן על ידי מפא"י ומפ"ם הביאו בין היתר לירידה ניכרת בנתוני ההשכלה של חברי הכנסת; מפא"י העדיפה לגייס לשורותיה אנשי חמולות, בשל השפעתם המוכחת על מצביעים רבים, בשל המבנה החמולתי של החברה, ובשל העובדה שנוח לעבוד אתם ו'לטפל בהם' משום שהם אנשים פשוטים ודלי השכלה. לדברי יוסף ושיץ, 'כך קרה שנציגי המיעוט הערבי שתמכו במדיניות של מפא"י הן בכנסת הראשונה והן בכנסת השנייה לא היו נציגים של מעמד הפועלים, או של הפועלים החקלאיים, או של הפלאחים. כולם, ללא יוצא מן הכלל, היו נציגים של מעמד האפנדים – בעלי קרקעות גדולים, שייכים, ראשי חמולות

ומנהיגים דתיים – מוסלמים, נוצרים ודרוזים [...] יש אירוניה בכך שהתמיכה בנו בסקטור הערבי באה דווקא מן החוגים הריאקציוניים ביותר'. (מצוטט אצל לוסטק, 1985: 205). מדיניות זו הביאה לכך שבכנסת הרביעית ישבו חברי כנסת ערבים בעלי השכלה נמוכה ביותר. לדברי בנזימן ומנצור, 'שליטת מפא"י בנבחריה הערבים הייתה מוחלטת. הגיעו הדברים לידי כך שחברי הכנסת הערבים "נבחרו" למועמדים מטעם מפא"י על סמך נאמנותם האישית ועל סמך רמת השירות, המזון וקבלת הפנים לאורחים שהיו נוהגים בכתייהם' (בנזימן ומנצור, 1992: 200-202). שליטתה של מפא"י ולאחר מכן של המערך בחברי הכנסת הערבים המשיכה גם לאחר הסרת הממשל הצבאי.

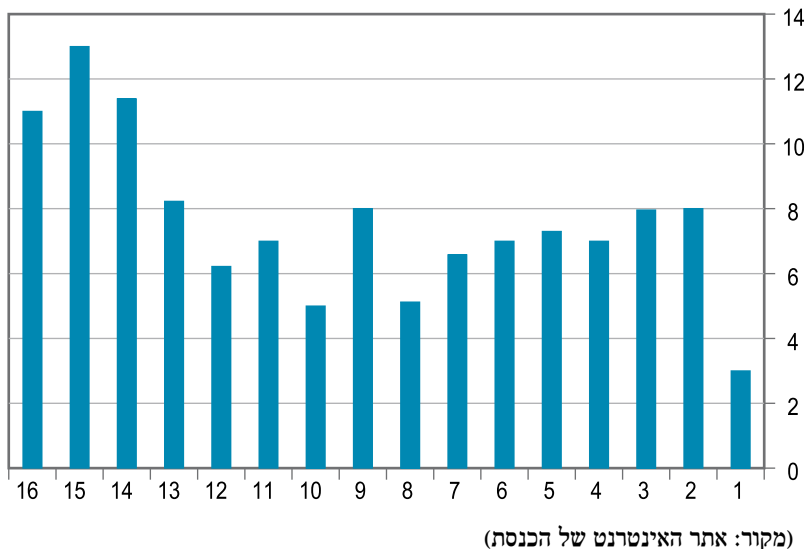
שמואל טולדנו, שהיה יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, כתב בשנת 1970: 'אישים [ערבים] לעמדות מפתח [במערך] ייבחרו לפי הקריטריונים הבאים: השכלה וכושר ייצוג, נכונות לעמוד מול מגמות לאומניות ולייצג נאמנה את המדינה, עם מרווח עצמאות מסוים בבעיות פנים ערביות, למען שמירת מעמדם בקרב הקבוצות אותם הם מייצגים, שכן ניסיון השנים האחרונות מוכיח כי מנהיגים המפריזים בהסכמתם לכל פעולות השלטון מאבדים השפעתם כליל' (בויםל, 2002: 206). גם הצבעתם של הערבים למפא"י נבעה לרוב מלחצים שהופעלו עליהם ולא מרצונם. בויםל דן באמצעים המגוונים שמפא"י השתמשה בהם כדי להכריח את הערבים להצביע לרשימותיה, כגון הגבלות תנועה, מניעת שירותים חיוניים וכדומה. הוא מביא לדוגמה כמה הצעות של מטה הבחירות:

4. איום בקטיעת אספקה סדירה של מים מהווה איום מוצלח. המשאבה השנייה באום אל-פחם יכולה לשמש היטב לצורך זה.

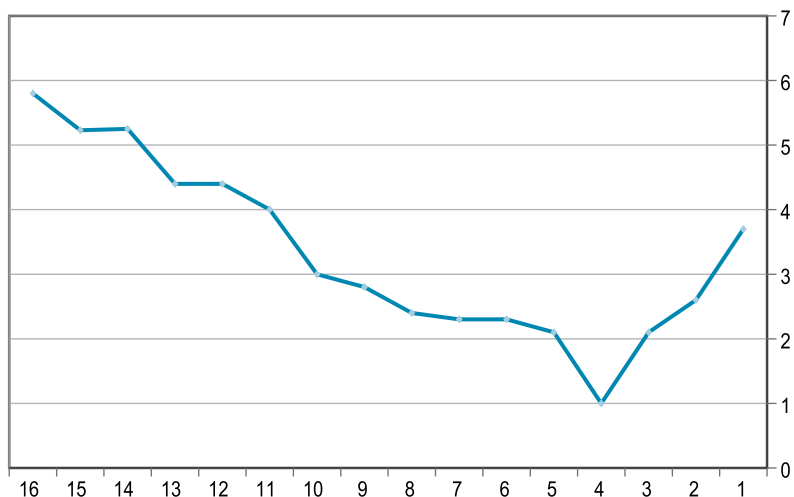
5. הואיל ואום אל-פחם חסרה מקורות תעסוקה, והממשלה עניה באזור זה באדמות, מהווה "השתדלן" גורם חשוב במשיכת אותם קולות, המחפשים טובת הנאה לעצמם ... חוסר מקורות פרנסה, הריהו קרקע פוריה לקניית קולות בקנה מידה גדול... (שם: 209).

מאמצע שנות השמונים חלה עלייה באיכות הייצוג של הערבים בכנסת, ואיכות זו הגיעה לשיאה בשלוש הכנסות האחרונות. מאפיינים אלה של חברי הכנסת הרביעית קשורים לדפוסי הייצוג אשר בגינם נבחרו חברי הכנסת.

לוח 2: מספר חברי הכנסת הערבים מהכנסת הראשונה עד הכנסת ה-16 (מספרים לא שלמים מסמנים קדנציות חלקיות)

לוח 3: רמת ההשכלה של חברי הכנסת הערבים מהכנסת הראשונה עד הכנסת ה-16

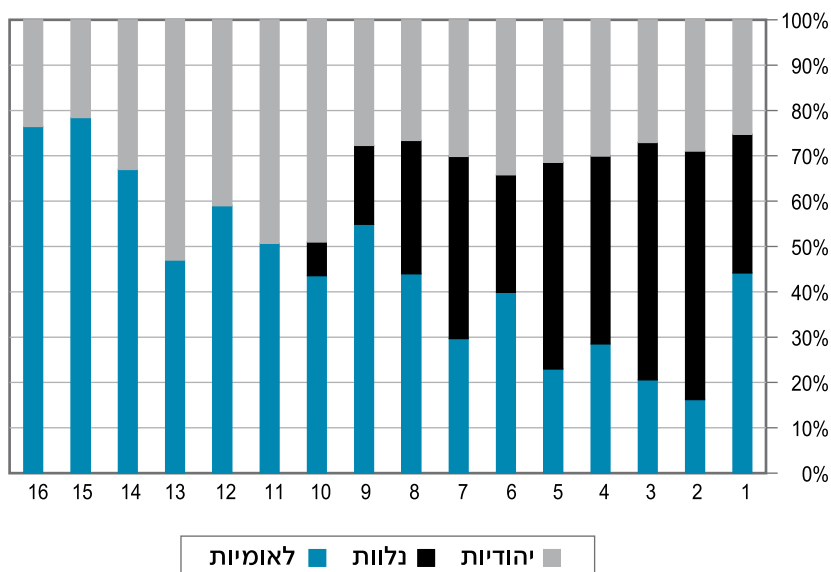

מקרא: 1 = השכלה יסודית, 2 = השכלה על-יסודית, 3 = השכלה תיכונית, 4 = השכלה על-תיכונית, 5 = תואר ראשון, 6 = תואר שני
(מקור: אתר האינטרנט של הכנסת)

כיצד השתנו דפוסי ההצבעה של ערביי ישראל במשך השנים? בתחילה הצביעו הערבים למפלגות היהודיות ולמפלגות הנלוות, בהשפעת רשימות המיעוטים, דהיינו רשימות שהיו מסונפות למפא"י, משוללות רצון פוליטי עצמאי או יכולת קבלת החלטות פוליטיות. גם למפ"ם הייתה רשימה כזאת, אך בשנת 1953 היא פתחה את שעריה לערבים, דבר שמפלגת העבודה עשתה רק בשנות השבעים. המצב שבו התקיימו רשימות נלוות בצלה של תנועת העבודה נמשך עד לכנסת העשירית. רק בשנת 1981 לא עברה רשימת המיעוטים האחרונה, בראשות שיח' ג'בר מועדי, את אחוז החסימה ונשרה מהכנסת. אז חלה גם עלייה הדרגתית בהצבעה למפלגות הלאומיות, שהן מפלגות ערביות או מפלגות יהודיות-ערביות לא ציוניות.

בשנות השמונים קרו שני דברים חשובים: לראשונה קמה מפלגה ערבית-יהודית, מפלגת רמ"ל (רשימה מתקדמת לשלום), בראשות מוחמד מיעארי ומתי פלד (עד אז הייתה המפלגה היהודית-ערבית מק"י, שנקראה לימים רק"ח). כמו כן, בשנת 1988 פרש עבד אל-והאב דראושה ממפלגת העבודה והקים רשימה ערבית 'טהורה'.

לוח 4: התפלגות הצבעת הערבים לרשימות לאומיות, נלוות ויהודיות

(מקור: בנימין נויברגר, 'הקול הערבי: בין אינטגרציה לדה-לגיטימציה', בתוך: אלי רכס (עורך), הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות, אוניברסיטת תל-אביב, 1998; אתר האינטרנט של הכנסת ונתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, משרד הפנים ומלמ מערכות. הנתונים עובדו על-ידי המחבר)

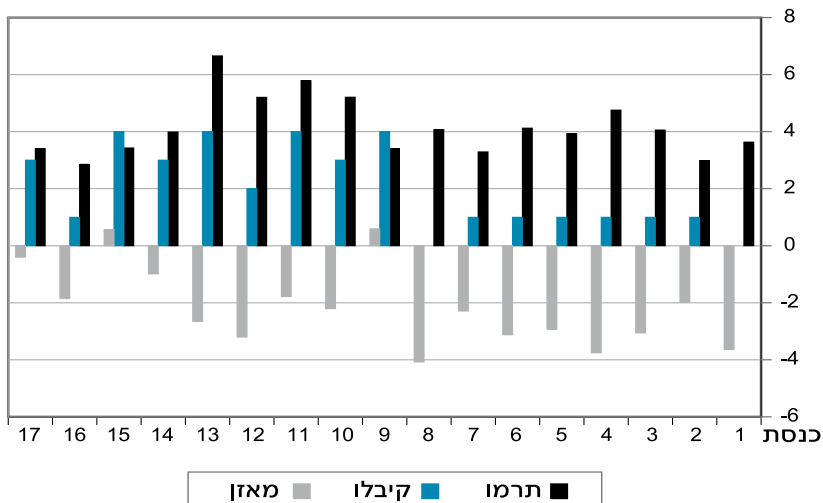
אשר למגמות ההצבעה. בכנסת ה-16 שיעור התמיכה במפלגות הלאומיות הגיע לשיא של 72% בקירוב, לעומת שפל של 12% למפלגות השמאל. רק 8% מהקולות ניתנו למפלגת העבודה, שהייתה פעם מפלגה חזקה בקרב הציבור הערבי. יש מתאם בין גודל היישוב לבין אופן ההצבעה: ככל שהיישוב גדול יותר, שיעור ההצבעה למפלגות הלאומיות גדול יותר, והוא נוגס בשיעור ההצבעה למפלגות הציוניות והיהודיות. עובדה אחת עולה בבירור: חד"ש מובילה בערים, כלומר היא מפלגה שפונה למגזר העירוני ולא־ינטליגנציה.

בבחירות לכנסת לא נפקד מקומם של השיקולים החמולתיים והעדתיים, כמובן. ביישוב בו יש מועמד לכנסת, אנו רואים התגייסות לאותה מפלגה ולפעמים במקומות אחרים בתוך העדה כדי לסייע למועמד. למשל, כאשר הציג הליכוד את מר אסעד אסעד, תושב בית ג'ן, במקום ריאלי ברשימה לקראת הבחירות לכנסת ה-13, אחוז ההצבעה לליכוד בקרב הדרוזים הגיע לשיא של 27% מהקולות, ואילו בבית-ג'ן אחוז המצביעים לליכוד היה למעלה מ-40% (בריק, 2002: 30). בבחירות לכנסת ה-16 קיבלה מפלגת העבודה בבאקה אל-ערביה כ-22% מקולות הבוחרים, לעומת ממוצע הצבעה ארצי למפלגת העבודה בקרב הערבים, שאינו עולה על 5.8%.

בבחירות לכנסת ה-16, למעלה ממחצית מקולות הדרוזים ניתנו למפלגות הימין ולמפלגות החרדיות. בירכא, יישוב דרוזי גדול בגליל, קיבלה תנועת ש"ס 25% מהקולות. 75% מהנוצרים הצביעו לבל"ד, מפלגתו של חבר הכנסת עזמי בשארה, ונתון זה מראה כי ההצבעה נעשית משיקולים דתיים. בקרב הדרוזים בדרום המפלגה החזקה ביותר היא רע"ם (רשימה ערבית מאוחדת). יצוין כי יש הבדל בין דפוסי ההצבעה של הדרוזים בצפון לבין דפוסי ההצבעה של הדרוזים בדרום: הדרוזים בצפון מצביעים למגוון מפלגות (כמו הדרוזים), ואילו הדרוזים בדרום מצביעים ברובם למפלגות הלאומיות.

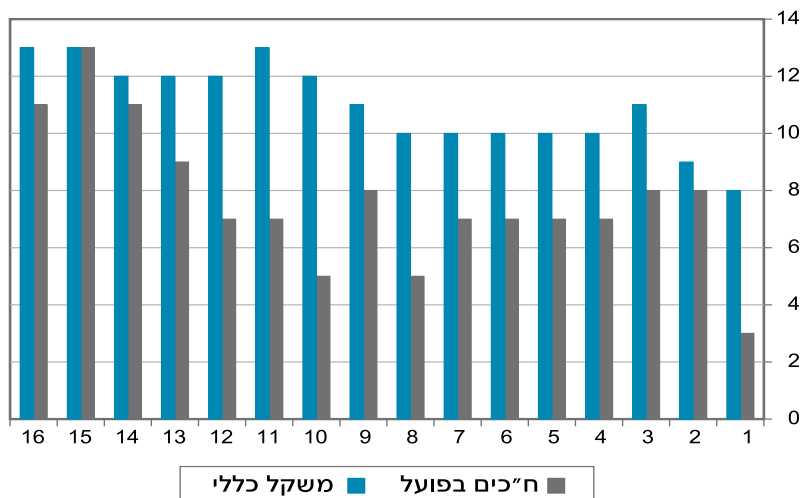
אשר לקול הערבי. מה קיבלו הערבים בתמורה להצבעותיהם? בלוח 5 רואים את כוחם האלקטורלי, כלומר כמה מנדטים הם תרמו למפלגות היהודיות וכמה מנדטים הם קיבלו בכנסת. המאזן הוא בדרך כלל שלילי, כלומר הם תרמו למפלגות היהודיות יותר מנדטים מאשר קיבלו. עובדה זו עשויה להסביר את תסכולם של הבוחרים הערבים מהצבעה למפלגות היהודיות-ציוניות.

לוח 5: ההצבעה למפלגות היהודיות ומספר המנדטים שקיבלו הערבים

(מקור: בנימין נויברגר, 'הקול הערבי: בין אינטגרציה לדה-לגיטימציה', בתוך: אלי רכס (עורך), הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות, אוניברסיטת תל-אביב, 1998; אתר האינטרנט של הכנסת ונתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, משרד הפנים ומלמ מערכות. הנתונים עובדו על-ידי המחבר)

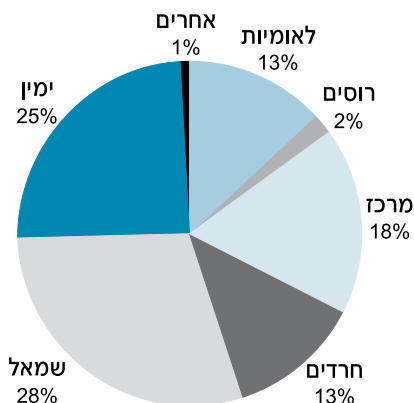
לוח 6: מספר חברי הכנסת הערבים לעומת כוחם האלקטורלי של הערבים

(מקור: אתר האינטרנט של הכנסת ונתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, משרד הפנים ומלמ מערכות. הנתונים עובדו על-ידי המחבר)

בלוח 6 רואים את מספר חברי הכנסת לעומת כוחם האלקטורלי של הערבים מהכנסת הראשונה עד הכנסת ה-17. ברצוני להבהיר שמהכנסת העשירית והלאה כללתי במניין חברי הכנסת גם את חברי הליכוד הדרוזים, אף שבדרך כלל הם אינם רואים בעצמם מייצגים של האוכלוסייה הערבית.

לוח 7: התפלגות הצבעת הדרוזים בבחירות לכנסת ה-16

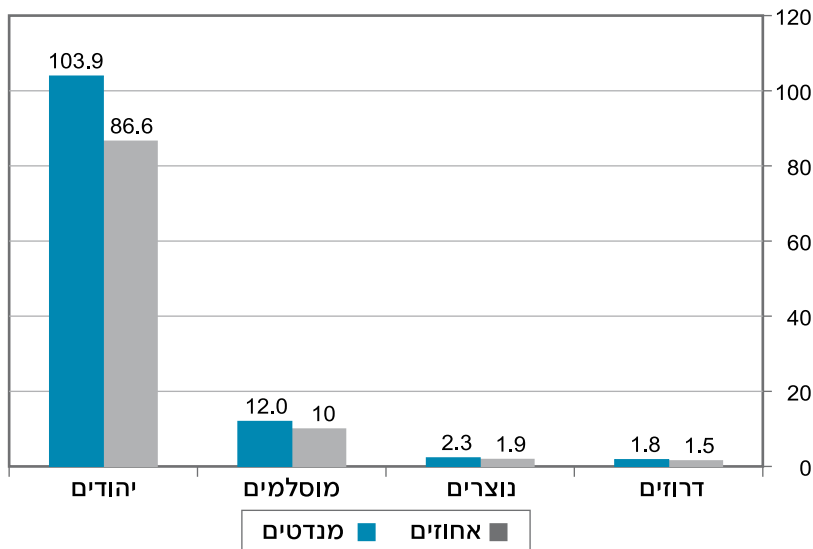

(מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ואתר האינטרנט של הכנסת. הנתונים עובדו על-ידי המחבר)

אשר לשיעור היחסי של כל עדה בקרב הציבור הערבי (לוח 8): הדרוזים מהווים כ-11% מהאוכלוסייה הערבית. אם נפחית משיעור זה את הדרוזים המתגוררים ברמת הגולן, שאינם אזרחי המדינה,⁶ שיעורם יגיע ל-9% בלבד. במקרה הטוב ביותר הם יזכו ב-1.8 מנדטים, אולם מאחר שזו אוכלוסייה צעירה, כוחה האלקטורלי מועט מכך. הנוצרים מהווים 14% ועשויים להשיג לכל היותר 2 מנדטים, והמוסלמים מהווים 75% ועשויים להשיג 12 מנדטים (גם המוסלמים הם אוכלוסייה צעירה). למרות האמור לעיל, המפלגות הציוניות נהגו להפלות את המוסלמים בייצוג לטובת הדרוזים והנוצרים, במסגרת מדיניות הקואופטציה.

6 בעקבות החלת חוק סיפוח הגולן בשנת 1981, המקנה לתושבי רמת הגולן מעמד של תושבי קבע, רוב תושבי רמת הגולן מחזיקים בתעודת זהות ישראלית, ורק מעט מהם אזרחים ישראלים.

לוח 8: קבוצות אוכלוסייה וכוחן האלקטורלי היחסי

(מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ואתר האינטרנט של הכנסת. הנתונים עובדו על-ידי המחבר)

לדעתי, מיעוטים צריכים לשמור על כוחם האלקטורלי ואף להגביר אותו, אולם הערבים בישראל נוטים 'לבזבז' את כוחם האלקטורלי. בין היתר הדבר נובע מן ההדרה שלהם מהמערכת הפוליטית. ה'בזבוז' מתבטא בכמה דרכים: ראשית, בהצבעה למפלגות שאינן עשויות לקדם את ענייניהם, למשל ש"ס, יהדות התורה וישראל בעלייה. מפלגות אלה אינן מתעניינות בערבים, אינן מתיימרות לייצג אותם ואף אינן מזכירות אותם במצעיהן. חלק מהן אף מודות כי הן חשות ניכור ועוינות כלפי האוכלוסייה הערבית.

שנית, בשיעור ההצבעה הנמוך יחסית לממוצע הכלל-ארצי. שיעור ההצבעה בקרב היהודים גבוה מזה שמתפרסם, משום שיהודי שמהגר למדינה אחרת, שמו ממשיך להופיע בפנקס הבחורים.

שלישית, בהצבעה לרשימות שברור שלא יעברו את אחוז החסימה. לדוגמה: חבר כנסת תובע לעצמו מקום גבוה ברשימה שהוא מנהל עמה משא ומתן משום שלטענתו הוא 'שווה' יותר ממנדט אחד. אם תביעתו נדחית, הוא מתמודד לבד, אף שברור לו כי לא ייבחר לכנסת, והקולות שניתנו לו ירדו לטמיון. כך למשל קרה לחבר הכנסת האשם מחאמיד בבחירות לכנסת ה-16.

בבחירות לכנסת ה-13, מוחמד מיעארי לא עבר את אחוז החסימה, וכ-10% מקולות הערבים ירדו לטמיון. במקרה זה אפשר לטעון שהסיכוי לעבור את אחוז החסימה היה גבולי, משום שאחוז החסימה עלה בשנת 1991 מ-1% ל-1.5%. גם בבחירות לכנסת ה-14 קיבל מוחמד זידאן 5% מקולות הערבים, אך לא עבר את אחוז החסימה.

לוח 9: קולות של רשימות ערביות שלא עברו את אחוז החסימה ושיעור בזכו הקולות

הערות	שיעור בזכו הקולות	מנדטים	סה"כ	עודפים	רשימות שלא עברו את אחוז החסימה	
רמ"ל (מיעארי)	9%	1	25,532	1,351	24,181	הכנסת ה-13
	5%		15,679	15,679		הכנסת ה-14
מוחמד זידאן	5%		17,071	12,878	4,139	הכנסת ה-15
האשם מחאמיד	12%	1	37,771	15,275	22,496	הכנסת ה-16

(מקור: אתר האינטרנט של הכנסת ונתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, משרד הפנים ומלמ מערכות. הנתונים עובדו על-ידי המחבר)

בשנים האחרונות כנסת ישראל הולכת ונחלשת, ויש לכך כמה סיבות. חברי כנסת רבים תופסים את עצמם ראשית כל כחברים בקואליציה. הם מחויבים לדרישותיה, גם אם הדבר בא על חשבון מעמד הכנסת. בסוגיה זו יש שתי אסכולות: אסכולה הדוגלת במשמעת סיעתית קפדנית, שאינה מאפשרת לחבר הפרלמנט להתנגד לרצון הסיעה או להנחיות מצליף הסיעה. אסכולה זו מכונה 'האסכולה הבריטית'. היא רווחת במדינה בעלת תרבות דמוקרטית חזקה ומושרשת זה מאות שנים. לעומתה ישנה אסכולה שביסודה התפיסה של תאורטיקנים כגון אדמונד ברק. תאורטיקנים אלה סבורים שמרגע שנבחר חבר הפרלמנט, הוא מחויב לאינטרס הכללי של האומה, כפי שהוא מבין אותו, לפני האינטרס הפרטיקולרי או האינטרס המפלגתי הצר. דוגמה למגמה מסוכנת זו היא הנהגת אי-האמון הקונסטרוקטיבי מאז הבחירות לכנסת ה-16. אי-האמון הקונסטרוקטיבי החליש את הכנסת לעומת הממשלה, רוקן מתוכן וממשמעות את אחד האמצעים המרכזיים לפיקוח על הממשלה, ונתן בידי הממשלה עצמה רבה שלא הייתה לה בעבר.

כמו אזרחים רבים, גם אני שמחתי שעמיר פרץ נבחר לראשות מפלגת העבודה, בעיקר משום שאני מאמין שחשוב שהנושאים החברתיים יהיו על סדר היום ולא רק הנושאים הביטחוניים. ההתמקדות בסדר היום המדיני-ביטחוני גרמה להעמקת השסעים החברתיים והמעמדיים במדינה, עד כדי כך שישראל הפכה לאחת המדינות בעלות הפערים החברתיים העמוקים ביותר בעולם. מיותר לציין שרוב האזרחים הערבים נמצאים במקום נמוך בסולם החברתי-כלכלי, והיישובים הערביים נמצאים בראש טבלאות העוני והאבטלה. הסתת השיח הציבורי מסוגיות ביטחוניות לסוגיות חברתיות בווערות היא חשובה ומתבקשת. בסוגיות אלו יש בסיס רחב לשיתוף פעולה בין הערבים לבין ארגונים וזרמים סוציאליסטיים בחברה היהודית, אולם עד היום מפלגת העבודה לא הביעה נכונות לשיתוף פעולה כן ומעמיק עם הערבים, ובנושא זה יש לעמיר פרץ פוטנציאל גדול.

אשר למפלגות הערביות. אני סבור שהמפלגות הערביות חשובות כדי לשמש מסגרת אלקטורלית מייצגת לאוכלוסייה הערבית. במדינה לאומית שיש בה שסע אתני עמוק, למיעוט יש נטייה לחזור לשורשים הפרימורדיאליים ולכונן גטאות אלקטורליים, תרבותיים וכדומה. כדי לשמר ייצוג של מיעוט אתני, דרושות מסגרות שיסדירו זאת. לפי השיטה הדמוקרטית, חלוקה יחסית של מנדטים פירושה הקצאת מושבים בפרלמנט, והשיבה בפרלמנט צריכה לבוא לידי ביטוי בפעילות פרלמנטרית ענפה. תפוקתם של חברי הכנסת הערבים ירודה לעתים, אך לא מפני שיכולת התפקוד שלהם ירודה אלא בעיקר משום שהם אינם זוכים לשיתוף פעולה מצד עמיתיהם היהודים ולכן הם לא מצליחים להניע תהליכים. הכלה עמוקה ואמתית של חברי הכנסת הערבים בפרלמנט הישראלי תביא לחיזוק הלגיטימציה של השלטון וליציבות המשטר. נהוג לטעון שמערכות אלקטורליות יחסיות מצמצמות את החסמים בפני ייצוג קבוצות מיעוט, ללא קשר לרקע האידאולוגי של קבוצות אלה (Norris, 2004: 211). קשה לומר זאת על המקרה הישראלי, בייחוד לנוכח העובדה שייצוג זה לא זכה ללגיטימציה, והיו פוליטיקאים ששללו את הלגיטימציה של ממשלת רבין משום שהיא נשענה על קולות הערבים (ראו למשל בניזמן ומנצור, 1992: 197 ואילך; נויברגר, 1998: 31-40). בכל אופן, ברור שאין כאן מאמץ אמיתי להכלת המפלגות המייצגות את המיעוט הערבי בישראל, הואיל והן מעולם לא היו חלק מהמארג השלטוני או מהגופים המקבלים החלטות בסוגיות בעלות חשיבות לאומית.

המפלגות הערביות מתמודדות עם כמה בעיות המפחיתות מן האטרקטיביות שלהן בעיני קהל היעד שלהן. ראשית, מבחינה אסטרטגית הן לא מסוגלות לשתף פעולה. אילו היו מתאחדות, היכולת הביצועית שלהן ומידת היעילות שלהן היו גדולות, וכך גם הייצוג שלהן בוועדות החשובות. אולם במקום להתאחד הן מגבירות את התחרות ביניהן כדי להגדיל את עצמתן הפוליטית, ומחריפות את מתקפתן על המפלגות הציוניות ועל אלו שמצביעים להן. כתוצאה מכך הן מכניסות את האוכלוסייה הערבית לגטאות אלקטורליים ופוליטיים, שמגבירים את

תחושת הניכור בין הערבים ליהודים ובין הערבים למדינה. יש הטוענים שאיחוד המפלגות הערביות עלול ליצור הומוגניות, אך אינני מסכים עם טענה זו. לראיה, הסיעות היהודיות הן הטרונגניות.

שנית, מבנה המפלגות הערביות. מיום הקמתן, המפלגות הערביות הן מפלגות אופוזיציה. הן מעולם לא נטלו חלק בקואליציה ולכל היותר שימשו גוש חוסם בממשלת רבין. כמו כן הן אינן מפלגות אופוזיציה במובן המקובל, משום שהן אינן מתחרות על השלטון ואינן זוכות ללגיטימציה ממפלגות האופוזיציה האחרות. כלומר, בהקשר זה קשה להגדירן מפלגות במובן המקובל של המילה, כיוון שהן סובלות מהדרה מובנית במערכת הפוליטית, והדרה זו פוגעת ביכולתן למלא את התפקידים שהן אמורות למלא. בדמוקרטיה נהוג לראות גם במפלגות אופוזיציה מפלגות שלטון, או מפלגות שלטון פוטנציאליות (Panbianco, 1988), אולם אי-אפשר לייחס מעמד זה למפלגות הערביות, משום שהן מעולם לא התנסו בעשייה שלטונית. לפיכך אפשר להגדיר אותן 'מפלגות מאתגרות' – 'challenge parties' – הנשענות בעיקר על כריזמה אישית ולא על היבטים מוסדיים-ביורוקרטיים (Harmel and Janda, 1982).

בעיה נוספת קשורה למפלגות עצמן. מפלגת חד"ש היהודית-ערבית היא מפלגה בעלת שורשים היסטוריים ומשקל סגולי רב. אולם על אף הערכים האוניברסליים שהיא דוגלת בהם, היא בעלת מאפיינים דתיים: המועמד הראשון מטעמה הוא מוסלמי, השני נוצרי והשלישי יהודי. מפתיע ואף מצער שמפלגה הדוגלת בערכים אוניברסליים כגון שוויון מדרגת את מועמדיה לפי מאפיינים וקריטריונים לא אוניברסליים כגון דת וצורת המגורים. בכנסת האחרונה לא היה ייצוג ליהודי במפלגה, ועובדה זו מנוגדת לאידאולוגיה שלה (אף שמספר מצביעיה היהודים התמעט ועומד על כמה מאות בלבד). מפלגה אחרת היא כל"ד בראשות עוזי בשארה, והיא מפלגה פרסונלית (personal party) מובהקת, המבוססת על הכריזמה האישית של מקימה ושל העומד בראשה. דבר זה בא לידי ביטוי במאפייניה כמפלגה 'שטוחה' מבחינה ארגונית וחלשה מבחינה מוסדית. יתרה מזאת, הרמה המוסדית כשלעצמה תלויה באופן בלעדי בקשרים האישיים של המנהיג, והביורוקרטיה המפלגתית סרה למרותו (Panbianco, 1988: 143). מפלגה נוספת היא רע"מ, המורכבת למעשה משתי מפלגות: ממפלגת מד"ע שייסד עבד אל-והאב דראושה, גם היא בעלת מאפיינים פרסונליים, אף שמר דראושה אינו עומד בראשה עוד (בנו התמודד על מקום גבוה ברשימה לכנסת ה-17), ומהפלג הדרומי של התנועה האסלאמית, בראשות שיח' עבדאללה נימר דרוויש, שהנהגתה אינה יושבת בפרלמנט.⁷

מיותר לציין שהמפלגות הללו אינן דמוקרטיות. מקובל לכנות אותן 'מפלגות שטוחות', כלומר מפלגות שאין בהן תחרות אמיתית על ההנהגה, ואם תהיה תחרות כזו, סביר שהיא תוביל

7 דוורג'יה (Duverger, 1964) מבחין בין מפלגות הנוצרות בידי מנהיגים מתוך הפרלמנט לבין מפלגות הנוצרות בידי מנהיגים מחוץ לפרלמנט, ובין מפלגות שהנהגתן נמצאת בפרלמנט, לבין מפלגות שהנהגתן נמצאת מחוץ לפרלמנט.

לפיצול המפלגה ואף להתפרקותה. כל אלה פוגעים במידת המוביליות הפוליטית של מפלגות אלו וביכולתן להגדיל את ציבור הבוחרים שלהן.

בשל האמור לעיל, אפשר לשער שרבים באוכלוסייה הערבית שאינם מוצאים ביטוי לשאיפותיהם ולאינטרסים שלהם במפלגות הציוניות מצביעים למפלגות הערביות בבחינת הרע במיעוטו. כדי להגדיל את שיעור התמיכה במפלגות הערביות, על המפלגות להיפתח לציבור, להנהיג דמוקרטיזציה פנימית ולהגדיל את הייצוג של קבוצות מגוונות, בייחוד נשים. כמו כן עליהן לתת אמוץ בחברי הכנסת הערבים ולא להחליפם לעתים תכופות (כפי שקורה בחד"ש, למשל), משום שתחלופה כזו מונעת מחברי הכנסת להתמקצע ולפתח מיומנויות פוליטיות הדרושות להם לעבודתם.

ישנם שני סוגים של ייצוג בפוליטיקה הערבית: ייצוג אקטיבי וייצוג פסיבי. הייצוג האקטיבי אפיין מאז ומתמיד את התנועה הקומוניסטית על מגוון גלגוליה: מק"י, רק"ח וחד"ש, אולם הוא לא היה יעיל משום שחברי הכנסת של התנועה לא זכו ללגיטימציה. כפי שאמר בן גוריון: 'בלי חירות ומק"י'. ייצוג זה מאפיין גם את המפלגות הלאומיות.

הייצוג הפסיבי מאפיין את רשימות המיעוטים ואת חברי הכנסת הערבים מטעם המפלגות הציוניות. אלה תלויים במנגנון או באדם ששייך אותם ברשימה לכנסת יותר מאשר באזרחים שהם אמורים לייצג. ייצוג כזה מכונה 'Patron Client' (Firro: 1992). דוגמה עכשווית לכך: יש כיום שלושה חברי כנסת דרוזים, שניים מהם במפלגות השלטון, ואני בטוח שהם לא מקדמים את האוכלוסייה הדרוזית כהוא זה.

מבחינה רשמית הערבים הם אזרחים המצביעים לפרלמנט, אולם למעשה כוחם האלקטורלי מועט והשפעתם אפסית; המפלגות הלאומיות (המתאפיינות, כאמור, בייצוג האקטיבי) אינן חברות בקואליציה, אינן חברות אמתיות באופוזיציה, והשפעתן על הפרלמנט אפסית. גם חברי הכנסת במפלגות הציוניות משוללים כוח פוליטי ממשי, והם אינם יכולים לפעול למען הנושאים החשובים לציבור הערבי. בקצרה, מעמדם של הערבים בישראל הוא של נתינים ולא של אזרחים שווים.

בסוגיית הייצוג יש כמה בעיות: מאז ומתמיד הייתה הסכמה רחבה שיש להדיר את הערבים ממוקדי הכוח במדינה. מאז אירועי אוקטובר 2000 הסכמה זו הולכת ומתחזקת ביתר שאת. השפעת הערבים על קבלת ההחלטות ועל תהליכים בעלי אופי אסטרטגי היא שולית, פרט לתקופה של ממשלת רבין שבה הערבים יצרו גוש חוסם. לכאורה, חוק הבחירה הישירה לראשות הממשלה העניק לערבים עצמה פוליטית שלא הייתה להם, אולם למעשה הם לא הצליחו להשפיע על המערכת הפוליטית במידה ניכרת. בבחירות לכנסת ה-14 השתתפו הערבים בהצבעה באופן חסר תקדים כדי שפרס ייבחר (שיעור ההצבעה עלה ל-77%). בסופו של דבר

נבחר מועמד הימין, והערבים הואשמו בתבוסתו של פרס, משום שכ-20,000 אזרחים ערבים מחו על מבצע 'ענבי זעם' ובחרו בפתק הצבעה לבן (וייס, 1997).

בבחירות לכנסת ה-15 נבחר לראש הממשלה מועמד השמאל, אהוד ברק. בקמפיין שלו הוא הדגיש שהוא אינו מביא בחשבון את האזרחים הערבים, ולמרות זאת הוא זכה ב-95% מקולותיהם. בבחירות 2001 רוב הערבים החרימו את הבחירות, בעקבות אינתיפאדת אל-אקצא ובשל ההתנגשויות בין הערבים אזרחי המדינה לבין כוחות הביטחון, שהסתיימו במותם של 12 אזרחים ערבים ושל תושב פלסטיני אחד.

אירועים אלה העמיקו את הנתק בין יהודים לערבים בכל התחומים: בתחום הכלכלי, בתחום השירותים, בפעילויות החברתיות ועוד. השיח הציבורי נעשה סוער ופופוליסטי, ולעתים אנשי ציבור משני הצדדים הוציאו קווים אדומים בהתבטאויותיהם. חלק מחברי הכנסת הערבים נכשלו במבחן המנהיגות בשעת משבר. באירועי אוקטובר 2000, למשל, חברי הכנסת הערבים היו צריכים להבין שהמצב נפיץ ולהיערך מבעוד מועד כדי למנוע הסלמה.

טשטוש הקו הירוק, הן בידי הפלסטינים הן בידי הימין הישראלי, היה צריך להדאיג את האוכלוסייה הערבית ואת הנהגתה. גל הטרור הרצחני ששטף את המדינה היה צריך לשמש תמרור אזהרה מפני הפלגים הקיצוניים בציבור הפלסטיני. המטרה איננה מקדשת את כל האמצעים, וחברי הכנסת הערבים נכשלו בכך שלא השמיעו קול ברור ותקיף בנושא זה.

יש חברי כנסת ערבים שאינם רוצים לעסוק בבעיות יסודיות בחברה הערבית, בעיקר משיקולים אלקטורליים. דוגמה לכך היא השלטון המקומי אשר נמצא על סף קריסה מוחלטת. כיום השלטון המקומי אינו מספק את הצרכים הבסיסיים של האוכלוסייה, בשל מגוון בעיות: תקציב, תשתיות, שחיתות, נפוטיזם, חמולתיות ועוד. בחלק מהרשימות חברי הכנסת הערבים נוהגים לפי הכלל 'אם אינך יכול להביס אותם, הצטרף אליהם'. ללא ספק גם הממשלות אשמות בכך, אולם השחיתות הקיימת ברשויות המקומיות היא סכנה ברורה. בנושא זה יש לחברי הכנסת ולראשי הציבור הערבי תפקיד מכריע, והם אינם ממלאים אותו.

לבסוף, התערבות גורמים זרים בבחירות לכנסת. בבחירות האחרונות לכנסת, רשתות הטלוויזיה הערביות (בעיקר LBC) התגייסו למען חברי כנסת מסוימים ושידרו ראיונות ודברי תעמולה ללא הגבלה. הרשתות במדינות ערב ניצלו היטב את העובדה שרוב אזרחי המדינה הערבים צופים בהן כדי להשפיע על תוצאות הבחירות בארץ, וגם מועמדי הרשימות ניצלו זאת בקמפיין שלהם. לדעתי, ההתערבות של גורמי חוץ בפוליטיקה הערבית בישראל, הן במישרין הן בעקיפין, פוגעת גם בלגיטימציה שלהם כנבחרים ציבור וגם ברקמת היחסים בין יהודים לערבים.

אם אכן אנו נמצאים בעידן של מערכת מעין דומיננטית,⁸ והשיח הפופוליסטי מבטיח לבוחר היהודי במובלע להיפטר מכמה שיותר ערבים, הן בהתכנסות נוסח 'קדימה', הן בהעברת שטחים המאוכלסים ערבים לידי הרשות הפלסטינית נוסח 'ישראל ביתנו', התוצאה תהיה שיכולת המיקוח של חברי הכנסת הערבים – שהיא נמוכה ממילא – תרד, ולא תהיה להם כל השפעה. מצב כזה יוביל לאבדן האמון של האזרח הערבי במערכת הפוליטית הישראלית. יתרה מכך, מערכת המבוססת על מסר של היפרדות מהערבים הפלסטינים תחזק מגמות בדלניות בקרב שני הצדדים במדינה. לפיכך יש לצפות לפירוד ולניכור ולא להשתלבות.

מכל האמור לעיל, נראה שבעיות הייצוג של הציבור הערבי בישראל אינן ניתנות לפתרון, בעיקר משום שהסיבות היסודיות להן לא באו על פתרון, וספק אם הדבר אפשרי. שלוש הסוגיות הן שורשיות ולא ניתנות לשינוי בעתיד הנראה לעין. תפיסת הייצוג של השלטון לא תשתנה כל עוד מדינת ישראל תתייחס לאזרחים הערבים כאל אזרחים בלתי רצויים, 'גיס חמישי' ו'חצר אחורית' של מדינת היהודים. המפלגות הציוניות תמשכנה לחמוד את קולותיהם של הערבים, אולם ספק אם יתחולל שינוי כלשהו במידת המחויבות שלהן לראות בערבים אזרחים שווים. לכן, אין זה מפתיע שכוחן האלקטורלי של המפלגות הציוניות בקרב הערבים נמצא במגמת ירידה.

המיעוט הערבי טרם השכיל לסגל לעצמו דפוסי יחסים תובעניים כלפי נציגיו ונבחריו (לא רק בכנסת). המפלגות הערביות נלחמות על מאגר קולות קטן, ובשל החשש של חלק מהן שלא תעבורנה את אחוז החסימה, הן אינן מסוגלות לבנות להן מסגרת ייצוגית יעילה, למשל סיעה משותפת שתרוץ לכנסת אך תאפשר לכל מפלגה לשמור על ייחודה (כמו סיעת מרצ בכנסת ה-13). מצד אחר, הן חייבות להילחם על כל קול כדי לשרוד. לכן הן לא תהססנה לפעול לחסימת האלקטורט הערבי בפני המפלגות הציונות, לא רק בגלל חוסר התוחלת שבהצבעת האזרחים הערבים למפלגות אלה, אלא בעיקר כדי לשמור את קולותיהם לעצמן, גם במחיר העמקת הניכור בין המדינה לבין אזרחיה הערבים.

8 בבחירות לכנסת ה-16 קיבל הליכוד בראשות אריאל שרון 38 מנדטים (והתווספו אליהם שני מנדטים של מפלגת 'ישראל בעלייה'). לקראת הבחירות לכנסת ה-17 ניבאו רוב הסקרים למפלגת 'קדימה' בראשות שרון מספר דומה של מנדטים לכל הפחות. במצב כזה אפשר כבר לטעון ל'מעין דומיננטיות' של מפלגת השלטון המיועדת, אם כי לא נתמלאו שלושת התנאים למערכת דומיננטית, קרי: מפלגה שזוכה לשליש מקולות הבוחרים; קיומו של פער גדול בינה לבין המפלגה השנייה בגודלה; זיהוי התקופה עם המפלגה השלטת (תנאי זה לא התקיים עדיין). כידוע, לקראת הבחירות שרון עזב את הזירה הפוליטית בנסיבות טרגיות, ותנועת 'קדימה' בראשות אהוד אולמרט זכתה ב-29 מנדטים. בנסיבות שנוצרו הציפייה לחזרה לעידן הדומיננטיות נעשה לא רלוונטי (אריאן ושמיר, 2004: 48-50).

ביבליוגרפיה

עברית

- אריאן, א', ומ', שמיר, 2004. 'האמנם מפלגה דומיננטית במערכת מפלגתית רופפת?', בתוך: א' אריאן ומ' שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל 2003**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 27-52.
- בוים, י', 2002. 'חסו של המסד הישראלי לערבים בישראל: מדיניות, עקרונות ופעולות: העשור השני, 1958-1968', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה, חיפה: הוצאת חמו"ל.
- בנוימן, ע', וע' מנצור, 1992. **דיירי משנה – ערביי ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם**, ירושלים: כתר.
- בריק, ס', 2002. 'מגמת ההתחזקות של מפלגות הימין, המפלגות החרדיות ושל מפלגות העולים, בקרב הדרוזים', עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה: הוצאת חמו"ל.
- דיסקין, א', 2001. **ימי ירושלים האחרונים – הדמוקרטיה הישראלית החדשה**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- הובס, ת', 1997. **לויתן, תרגום יוסף אור**, ירושלים: מאגנס.
- וייס, ש', 1997. **14,729 קולות חסרים, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד**.
- ישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, משרד הפנים, מלמ מערכות, 1997. **תוצאות הבחירות לכנסת הארבע עשרה ולראשות הממשלה**, ירושלים.
- ישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, משרד הפנים, מלמ מערכות, 1993. **תוצאות הבחירות לכנסת השלוש עשרה**, ירושלים.
- ישראל, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, משרד הפנים, מלמ מערכות, 1989. **תוצאות הבחירות לכנסת השתים עשרה**, ירושלים.
- לוסטק, א', 1985. **ערבים במדינת היהודים**, חיפה: מפרש.
- מיל, ג' ס', 1985. **ממשל של נציגים**, ירושלים: מאגנס.
- נויברגר, ב', 1998. 'הקול הערבי: בין אינטגרציה לדה-לגיטימציה', בתוך: א' רכס (עורך), **הערבים בפוליטיקה הישראלית: דילמות של זהות**, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- פדהצור, ע', 2004. **הדמוקרטיה המתגוננת בישראל**, ירושלים: כרמל.
- פלד, י', וג', שפיר, 2005. **מיהו ישראלי – הדינמיקה של אזרחות מורכבת**, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- קימרלינג, ב', 1995. **בין מדינה לחברה – סוציולוגיה של הפוליטיקה**, כרך א, יח' 3, 'תרבות פוליטית ואידיאולוגיה', רמת אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 155-229.

ערבית

- הוידוי, פ, 1993. **للإسلام والديمقراطية، القاهرة: مركز الأهرام للترجمة والنشر**.
- הוידוי, פ', 1993. **للأسلام والديمقراطية، كاهير: مركز الأهرام للترجمة والنشر**.
- عطوان, ح. 1990. **النشور في العصر الأموي**, بيروت: دار الجيل.
- עטואן, ח', 1990. **אל-שורא פי אל-עצר אל-אמווי**, בירות: דאר אל-ג'יל.
- شعبان-الرفاعي, ج. 2003. **السياسة الشرعية، عمان: دار العرفان**.
- שעבאן-אלריפאעי, ג', 2003. **אלסיאסה אל-שרעיה**, עמאן: דאר אל-ערפאן.

אנגלית

- Birch, A. H., 1964. Representation, London: Macmillan.
- Duverger, M., 1964. Political Parties, London: Meuthen & Willey.
- Firro, K. M., 1999. The Druzes in the Jewish States, Leiden: E.J. Brill.
- Harmel, R., and K., Janda, 1982. Parties and Their Environment — Limits to Reform?, New York & London: Longman.
- Norris, P., 2004. Electoral Engineering, New York: Cambridge University Press.
- Panebianco, A., 1988. Political Parties: Organization & Power, New York: Cambridge University Press.
- Pitkin, H., 1967. The Concept of Representation, Berkeley: University of California Press.
- Post, G., 1964. 'Roman Law and Early Representation in Spain and Italy, 1150–1250', in: Post, G. (Id.), Studies in Medieval egal Thought, Public Law and the State, 1100–1322, Princeton.

אינטרנט

אתר הכנסת: www.knesset.gov.il/elections16/index

ריבונות ומנהיגות: מבט סוציולוגי על ההנהגה הערבית בישראל

אמל ג'מאל

רשימה זאת בוחנת את המאפיינים העיקריים של ההנהגה הערבית בישראל ואת השינויים העיקריים שחלים עליה בשנים האחרונות. לפני שנעסוק בסוגיות אלה חשוב להבהיר שההנהגה הערבית סובלת מדה-לגיטימציה מתמדת מצדם של מוסדות המדינה ואישי ציבור השייכים לחברת הרוב. דה-לגיטימציה זאת באה לידי ביטוי בהצגת ההנהגה הערבית כקיצונית ולא מייצגת את הלכי הרוח האמיתיים בחברה הערבית. טענות כאלה מקבלות חיזוק מצידם של אנשי אקדמיה שונים המספקים מידע המאשש את הטענה על בסיס בחינת שאלות פוליטיות הקשורות ליחס של המיעוט הערבי למדינת ישראל או על בסיס ציפיות מקדמיות מההנהגה הערבית המנותקות מההקשר הפוליטי שבתוכו פועלת הנהגה זו.

לאור דברים אלה, העיסוק בסוגיית ההנהגה הערבית במדינת ישראל, במיוחד בהקשר של בחירות לכנסת, מחייב מתן תשובה על שאלה מקדימה והכרחית בנוגע למהותו ואופיו של הריבון במדינה. שאלה זו והתשובה עליה חיוניות לדיון מעמיק באופייה, תפקידיה ומידת ייצוגיותה של ההנהגה הערבית בישראל. העיסוק באופיו של הריבון מקבל משנה חשיבות כשאנחנו באים להתייחס להנהגה הערבית במסגרת דיון על בחירות דמוקרטיות לכנסת, משום שבחירות נתפסות ככאלה שבאות לבטא את רצונו של העם ולבטא את ריבונותו. על רקע הנחות אלה עולות השאלות: לאיזה ריבון מתקיימות הבחירות? מהם גבולות הריבון במדינה? באיזו מידה מהווה ההנהגה הערבית הנבחרת חלק אינטגרלי מהריבון? התשובה לשאלות האלה חשובה בכדי לאפשר עיסוק ענייני במאפיינים של ההנהגה הערבית ובתהליכים שעוברים עליה.

אחת מהנחות היסוד של הדמוקרטיה המודרנית היא שלריבון יש גבולות חברתיים וגיאופוליטיים ברורים. גבולות אלה מבחינים בין סמכויותיו של הריבון לבין סמכויותיו של ריבון אחר. כמו כן, הנחת יסוד עקרונית נוספת בדמוקרטיה היא שכל מי שמושפע מההחלטות של הריבון, צריך להיות חלק מהריבון, מקבל ההחלטות וקובע המדיניות. זאת משום שעל פי המסורת הדמוקרטית כל מרכיבי הריבון צריכים להיות שותפים בתהליכי קבלת ההחלטות, כביטוי של רצונם החופשי

ושאיפתם לנהל את חייהם כאוות נפשם. רק כאשר מרכיבי הריבון השונים משתתפים בצורה שוויונית בביצועיו אפשר יהיה לשפוט אותם על ביצועים אלה. המסורת הדמוקרטית איננה מאפשרת לשפוט את אלה שאינם מהווים שותפים מלאים לריבון כמי שאחראים על ביצועיו. הריבון אמור לבטא את כלל האוכלוסייה שחיה במסגרתו ולשקף את רצונותיה. השאלה היא: מי הוא הריבון הדמוקרטי, מהי אישיותו של ריבון דמוקרטי זה, באילו מושגים הוא משתמש על-מנת לאפיין את עצמו, ובשם מי הוא מדבר?

כשאנחנו בוחנים ומנתחים את סוגיית ההנהגה הערבית בישראל, עלינו לתת מענה על השאלה עד כמה אפשר לראות בהנהגה הערבית אחראית למה שמתרחש בדמוקרטיה הישראלית, הן ביחס למדינת ישראל, והן ביחס לחברה הישראלית בכלל וביחס לחברה הערבית בפרט. טענה מרכזית שעולה כמעט בכל דיון שעוסק בהנהגה הערבית היא האכזבה הקיימת בקרב הציבור הערבי מן ההנהגה הערבית. מעניין לשאול מדוע מתעוררת דווקא טענה זאת, למרות שאני מסכים איתה באופן חלקי. השאלה היותר מעניינת היא: מי מעלה טענה זאת, מאיזה סיבות הוא עושה זאת, והאם זאת השאלה המרכזית שצריך להעלותה בבואנו לעסוק בדילמות של הנהגה של מיעוט לאומי הנמצא בכפיפות מבנית כפי שהמיעוט הערבי נמצא במדינת ישראל? התשובות לשאלות אלה מורכבות, ואי-אפשר לסכמן בכך שישנה אכזבה, שהנהגה הערבית איננה מבטאת את עמדת הציבור הערבי ושהיא איננה עוסקת בצרכיו היומיומיים. ייתכן שצריך לשאול: ממי הציבור הערבי באמת מאוכזב? חשוב שנגדיר בדיוק את מקור האכזבה. האם האכזבה היא מההנהגה הערבית או מהריבון? ניתן לטעון שאם קיימת אכזבה בקרב הציבור הערבי מההנהגה הערבית, אכזבה זאת מבוססת על ההנחה שההנהגה הערבית מהווה, או אמורה להיות, חלק מן הריבון, אבל כפי שאנחנו יודעים, היא איננה חלק ממנו. לצורך הבהרת העניין, אין מנוס מלהתייחס למספר סוגיות.

בשנים האחרונות אנו עדים לשינויים בדפוסי ההתנהגות הפוליטיים, בשיח וברטוריקה הפוליטית ובמיקום העצמי של ההנהגה הערבית. שינויים אלה מעוררים תהיות בקרב הרוב היהודי. ציבור זה אינו שבע רצון בעיקר מהמיקום העצמי של ההנהגה הערבית. הנהגה זאת איננה מוכנה לשחק בתוך המסגרת הפוליטית והתרבותית שקובע לה הרוב היהודי, והיא איננה מוכנה לקבל את מה שניתן לכנות "מסגרת הערבי הישראלי". הסתייגות מרכזית של הרוב היהודי במדינת ישראל כלפי ההנהגה הערבית נובעת מכך שהנהגה זו איננה מוכנה לקבל את גבולות הריבונות הפוליטית כפי שמגדירים אותם הרוב היהודי או המדינה. הנהגה זו ממקמת את עצמה במרחב פוליטי ותרבותי הרבה יותר רחב, וכתוצאה מכך מתחולל מאבק עז בין הריבון הישראלי, כפי שהוא היה רוצה לתפוס את עצמו, לבין הדרך שבה ההנהגה הזאת מגדירה את עצמה. הריבון הישראלי רוצה שההנהגה הערבית, ובעיקר חברי הכנסת הערבים, תשחק על-פי כללי המשחק

שלו, כלומר תהווה מעין אוסף של ראשי עיריות או מועצות מקומיות שאמורים לטפל בצרכים היומיומיים של האוכלוסייה, מבלי לעסוק כלל בהגדרת העצמית כריבון ובתפקיד שהנהגה הזאת יכולה למלא במסגרת הריבון הזה. כלומר, הריבון הישראלי, על אף היותו לא מוגדר כלפי עצמו, לא מבחינה חברתית ולא גיאופוליטית, בכל זאת מתעקש להיתפס בעיני הערבים כריבון מוגדר ובעל מאפיינים ברורים. הקהילות היהודיות בעולם שותפות מלאות לקבלת ההחלטות בישראל, בנושאים של מדיניות ביטחונית וכלכלית, מדיניות חוץ ויחסי דת-מדינה. כמו כן, למדינת ישראל אין גבולות גיאוגרפיים מוגדרים המכילים את כל הישראלים. למרות זאת, הריבון הישראלי מעוניין לקבל את הכרתה של ההנהגה הערבית בו, באמצעות נכונותה של זאת להגביל את מרחב פעילותה למסגרתו בלבד. ריבון זה דורש שהנהגה הערבית תגביל את סמכותה ותיבעת הייצוגיות שלה למסגרתו, כפי שהוא מגדיר אותה, מבלי שהנהגה זו תהיה שותפה להגדרת גבולותיו החברתיים והגיאופוליטיים. מצד אחד, ריבון זה לא רוצה שהנהגה הערבית תהיה שותפה למדיניותו הביטחונית והדיפלומטית, ומצד שני לא רוצה שתהיה לה אמירה כלשהי בזירה הערבית הכללית. הוא רוצה להגביל אותה לזירה הישראלית למרות שהישראליות שלו איננה כוללת הנהגה זו. ברור מדפוס התייחסות זה, שקיים קונפליקט בין הפרספקטיבות של שני הצדדים. ההנהגה הערבית תובעת שהריבון הישראלי יגדיר תחילה את עצמו. זאת ועוד, היא טוענת שאם הריבון הישראלי מצפה ממנה לשחק בתוך הזירה שלו, היא צריכה להיות לגיטימית בעיניו. חלק גדול מהמתח בין ההנהגה הערבית והאליטות הפוליטיות של הרוב היהודי במדינת ישראל נובע ממצב סבוך זה.

חשוב לציין בהקשר זה שהאוכלוסייה הערבית בישראל היא מיעוט שנוצר כתוצאה ממאבק על ריבונותו במולדתו. המיעוט הערבי הוא תוצר של ה'נכבה' של מלחמת 1948. מדובר במיעוט שהוא חלק מעם שהובס במלחמה ונמצא מאז במצוקה קיומית. המצוקה הזאת באה לידי ביטוי בכך שהמיעוט חי במסגרת הריבונית של המדינה שהביסה אותו. כתוצאה מכך הוא מתקשה להזדהות עם סמליו ומדיניותו של הריבון הישראלי, שמצד אחד מהווה את עילת המצוקה הקיומית, ומצד שני הוא המושיע ממנה. על רקע דברים אלה צריך להבין את הקשר בין העבר והציפיות העתידיות של הציבור הערבי בישראל. לציבור זה יש ציפיות רציניות מהמדינה ומהנהגתו, שלכאורה אמורים לספק את צרכיו. הציבור הערבי מבקר את ההנהגה הערבית על בסיס זיהויה של הנהגה זו עם הריבון. בכך אוכלוסייה זאת מקבלת את השיח הרשמי, המזהה את ההנהגה הערבית עם הריבון מעצם ההאשמה שהוא מטיח בה כי איננה עוסקת בצרכים הבסיסיים של החברה ששלחה אותה למוקדי הכוח בכדי להשפיע. לכן, הטענה שהאוכלוסייה הערבית מאוכזבת מהנהגה שלה היא טענה בעייתית, בלשון המעטה, משום שהשאלה שצריכה להישאל בהקשר הזה היא: עד כמה האוכלוסייה הזאת מאוכזבת מהנהגה, או מאוכזבת מהעובדה שהנהגה אינה יכולה להביא לסיפוק הצרכים במסגרת הפוליטיקה הישראלית?

חלק מהציבור הערבי מודע לכך שההנהגה הערבית אינה יכולה להביא לתוצרים או לתוצאות פוליטיות משמעותיות מבחינת מתן שירותים, משום שהריבון מפקיע ממנה יכולת זאת ובה בעת מאשים אותה באחריות לכך, על מנת להביא לדה-לגיטימציה שלה בעיני ציבור מונהגיה. חלק מהציבור הערבי מודע לכך שהנהגתו אינה יכולה לעמוד בציפיותיו, לא משום שהיא אינה רוצה, אלא משום שהיא איננה חלק לגיטימי של הריבונות. היא איננה חלק מקובל, משפיע ואפקטיבי בתוך מסגרת הישראליות. כלומר, מצד אחד קיימת ציפייה מההנהגה שתספק צרכים, ומצד שני יכולותיה המוגבלות ידועות לציבור הערבי, לפחות באופן חלקי. לכן אנחנו מוצאים שחלק ניכר מהאכזבה או מהביקורת על ההנהגה או על המצב נובע מהעובדה שההנהגה הערבית ממשיכה לפעול במסגרת כללית המשחק של הריבון הישראלי, שאיננו כולל אותה.

לאור דברים אלה, ניתן לשאול: עד כמה הציבור הערבי מאוכזב מההנהגה, ועד כמה הוא מאוכזב מהמשחק הדמוקרטי או מהמשחק הפוליטי? נראה לי שהאכזבה היא יותר מהמשחק הפוליטי. לכן יש ירידה באחוזי ההצבעה, לכן יש החרמה של הבחירות, ולכן האדישות הולכת וגוברת. כמו כן, האכזבה מסבירה, לפחות באופן חלקי, את התעצמות פעילותם של ארגוני החברה האזרחית כאפיק מרכזי של מוביליות פוליטית. לאור דברים אלה ניתן לטעון שאי אפשר לתלות בהנהגה בלבד את חוסר יכולתה לעמוד בציפיות הציבור שלה.

לאחר שהבהרנו נקודות אלה חשוב לציין שההנהגה הערבית עוברת תהליכים רבי עוצמה שבחלקם מצביעים על האופן שבו היא מתמודדת עם מצבה. הסתכלות על מאפייני ההנהגה והתהליכים שחלים בה יכולה להעמיק את הבנתנו לגבי ההנהגה הערבית בישראל והדילמות שהיא נאלצת להתמודד איתן. בגלל קוצר היריעה לא ניתן להרחיב את הדיון במאפייני ההנהגה ובתהליכים שחלים בה. לכן אסתפק בהצבעה על מספר מאפיינים ותהליכים חשובים המאפשרים לנו הבנה טובה יותר של השינויים והתמורות שחלים בהנהגה. אתייחס בעיקר לכלים שמאפשרים לה להתגבר על כפיפותה המבנית לרוב הישראלי ולצעדים שהיא נוקטת על מנת להתמודד טוב יותר עם מצבה:

1. מדד הדיפרנציאציה הסוציו-אקונומית – בעבר מרבית המנהיגים באו ממשפחות אמידות ומבוססות. אנו רואים כי ההנהגה של ימינו באה ממקורות חברתיים מגוונים. מרבית מנהיגי המפלגות והארגונים הפוליטיים והאזרחיים של ימינו באים ממשפחות בעלות מעמד סוציו-אקונומי בינוני ומטה. לאור זאת ההנהגה הפוליטית והחברתית של ימינו היא יותר מייצגת ויותר משוקעת בבסיסה החברתי. למרות שהיא חשופה לפגעי השלטון, היא בכל זאת מדברת בשם קבוצות חברתיות שונות. ייצוגיות זאת חשובה מאוד להבנת מידת הלגיטימיות של הנהגה זו בקרב האוכלוסייה, על אף שיכולה להיות אכזבה מסוימת ממנה.

2. מקורות העוצמה והלגיטימציה – בעקבות מייקל מאן ניתן לדבר על ארבעה מקורות עוצמה מרכזיים – אידאולוגי, צבאי, כלכלי ופוליטי. גם בהיבט זה מתחוללים שינויים חשובים בקרב האליטות וההנהגה הערבית. בעבר היו מנהיגים שעוצמתם הייתה בנויה על גודל משפחתם ובעיקר על עוצמתה "הצבאית" (מספר הגברים בתוכה) והכלכלית (כמות האדמות שברשותה). בעקבות הדמוקרטיזציה שנפתה על החברה הערבית, דבר שבא לידי ביטוי במאבק על השליטה במועצות מקומיות נבחרות, ובעקבות תהליכי הפקעת הקרקעות הערביות, נשחקו שני מקורות עוצמה מרכזיים אלה ועברו שינויים כבירים. גודל המשפחה אומנם המשיך לשחק תפקיד, אך לא במובן של כוח פיסי אלא במובנים מספריים-אלקטורליים. משפחות גדולות נאלצו לכרות בריתות עם משפחות קטנות, דבר שהעצים את כוחן של המשפחות הקטנות ואף את כוחם של אישים מסוימים בקרבן. הפקעת הקרקעות החלישה את הבסיס הכלכלי של המשפחות האמידות וחיבה תחרות מסוג חדש על עמדות כוח כלכליות בחברה. תהליך זה הצמיח כוחות חברתיים חדשים בקרב האליטות וההנהגה. במישור האידאולוגי התבצעה דה-לגיטימציה של האליטה הדתית במשך שנות החמישים, השישים ואף השבעים. תהליך זה החליש את האליטה הדתית ששלטה במקורות עוצמה מרכזיים לפני 1948 ואיבדה את מעמדה לאחר מכן. במקום האליטה הדתית צמחה אליטה אידאולוגית חילונית ששלטה בחברה הערבית למשך מספר עשורים. בשני העשורים האחרונים אנו עדים להתחזקות האידאולוגיה הדתית כבסיס לגיטימציה של הנהגה דתית חדשה. הנהגה זאת נאבקה על מוקדי עוצמה מרכזיים בחברה והמאבק בינה לבין ההנהגה החילונית טרם הוכרע.
3. דפוסי הגיוס הפוליטיים – ניתן לטעון שהגיוס הפוליטי בחברה הערבית היה לאורך תקופה ממושכת מוגבל לרמה הפרסונלית. שייכות חמולתית או אחרת וקשרים אישיים היו הגורמים המרכזיים בגיוס פוליטי. קיימת מגמה ברורה של שחיקה במנגנוני הגיוס האישיים ועלייה ברורה במנגנוני הגיוס הא-פרסונליים. קיימות לכך סיבות רבות, אשר העיקריות שבהן הן שתיים: ראשית, החברה הערבית גדלה מאוד ולכן הקשרים האישיים לא מספיקים. שנית, חדירת טכנולוגיות תקשורתיות חדישות בדמות העיתון, הרדיו, הטלוויזיה והאינטרנט. אומנם המשפחה ממשיכה להוות מקור גיוס חשוב, אך כוחה נחלש משמעותית. ההתגייסות למפלגות פוליטיות במישור הארצי היא על בסיס רעיוני וארגוני יותר מאשר על בסיס אישי. שינוי זה מאפשר גיוון ברמת ההנהגה ומסייע לעליית מנהיגים חדשים שמנהיגותם איננה מבוססת על גודל משפחתם, אלא על מיומנותם הרטורית, הביצועית והכריזמטית.
4. הבסיס הארגוני וסמכותה של ההנהגה – אחד המעברים הבולטים בקרב ההנהגה הערבית הוא המעבר מהחמולה כבסיס ארגוני עיקרי למפלגות, תנועות, ועמותות הפועלות על-פי כללים רציונליים-לגליים. אומנם קיימת עדיין השפעה חזקה של המסורת ופוליטיקה

קליינטליסטית שבה חלוקת המשאבים תלויה בתמיכה פוליטית, שתי תופעות המאפיינות חברות במעבר. בכל זאת הזירה הפוליטית הישראלית מחייבת פעילות ארגונית מסוג חדש, השונה ממה שקיים בחברה הערבית מסביבנו. מספר המפלגות והתנועות עלה במרוצת הזמן. מספר העמותות עלה באופן ניכר והוא מגיע כיום ליותר מ-1700. אם בעבר ההתארגנות הייתה בעיקר על בסיס מקומי, כיום מדובר בהתארגנויות במישור הארצי. המפלגות, התנועות והעמותות הארציות הן המובילות והעיקריות. תהליך זה משקף צמיחה רחבת היקף של זיכרון היסטורי, דמיון קולקטיבי משותף ומוצקות סוציולוגית, למרות הפלורליזם הפנימי. מנהיגי מפלגות, תנועות או עמותות נהנים מפופולאריות במקומות שונים בחברה הערבית על בסיס התפקיד שהם ממלאים. מכאן שישנה התחזקות ברורה של מקורות הסמכות הארגוניים-רציונליים, בעיקר על חשבון הסמכות המסורתית. לאור זאת ניתן לטעון שהקשר בין ההנהגה לציבור הופך למורכב יותר.

בשנים האחרונות האליטות הפוליטיות והחברתיות הערביות משקיעות אנרגיה במישור החברה האזרחית הרבה יותר מאשר במישור הפוליטי. הפעילות של ארגונים אזרחיים ערביים ופעילות וולונטרית ערבית הפכה נרחבת הרבה יותר מאשר האנרגיות המושקעות בפוליטיקה. זאת, משום שהאוכלוסייה הערבית חוותה אכזבה לא רק מההנהגה, אלא מהמבנה הפוליטי שהיא פועלת בתוכו. האוכלוסייה הערבית רואה שהפעילות הפוליטית הפרלמנטרית הממוסדת איננה מספקת את צרכיה, ולכן היא מחפשת לה אפיקי פעילות חלופיים שיכולים לענות על צרכיה הכלכליים, הפוליטיים והאישיים. היות ושוק העבודה הישראלי מציב חסמים רציניים בפני משכילים ערבים מוכשרים והיות והמערכת הפוליטית מבצעת דה-לגיטימציה יומית להנהגה הערבית, משכילים ערבים רבים מחפשים אפיקי פעילות המבטיחים להם אוטונומיה, הכנסה גבוהה ומרחב פעילות מנותק מפיקוחה הישיר של המדינה. הדבר מביא לצמיחת החברה האזרחית הערבית כמנותק מהחברה האזרחית היהודית בישראל. כמו כן, הדבר מצביע על כך שבסיס המוביליות החברתית עובר תמורות חזקות והוא מונהג על-ידי צעירים משכילים בעלי מיומנויות וכישרונות שלא אפיינו את ההנהגה בעבר. עיקר המאמצים להשגת יעדים קבוצתיים מתרחש במישור החברה האזרחית שפועלת בתחומים שונים תוך כדי הגבלת יכולות התמרון של המדינה. החברה האזרחית הערבית משתמשת בכל הכלים האזרחיים האפשריים בכדי לקדם את יעדיה, בעיקר כדי ללחוץ על המדינה להיענות לדרישותיה.

5. מוביליות פוליטית – מסיבות רבות, שאת חלקן מנתי לעיל, ניתן לטעון שרמת המוביליות בקרב ההנהגה הפוליטית הערבית היא גבוהה מאוד. יכולת הצמיחה של מנהיג כלשהו מתחתית הסולם הפוליטי-חברתי לראשו קיימת ויכולה להיות אף מהירה. ניתן לראות זאת במישורים שונים, דבר שמסביר את השינויים המתחוללים בתפיסת הזירה הפוליטית

הישראלית בחברה הערבית בישראל. אם בעבר הזירה הפוליטית הממסדית הייתה עיקרית ונאבקו עליה מספר גדול מאוד של מנהיגים, אנו עדים לכך שמנהיגים צעירים יוצרים לעצמם אפיקי פעילות חדשים. על רקע דברים אלה, ניתן לראות שקיימת יכולת גבוהה מאוד של מנהיגים צעירים לעלות בסולם ההנהגה במהירות רבה תוך כדי הצגת יוזמות פוליטיות וחברתיות חדשות.

6. מדר האחידות האידאולוגית-רעיונית – אמנם טענתי שקיים תהליך הומוגניזציה של החברה הערבית בישראל במישור הדמיון הקולקטיבי, הקונפורמיות הלוגית והמוצקות הסוציולוגית, אולם בכל זאת ניתן לראות שבמישור הרעיוני-אידאולוגי ישנה ירידה מתמדת ברמת האחידות. קיים פער ברור בין תפיסות עולם חילוניות – לאומיות וסוציאליסטיות – לבין תפיסות עולם דתיות. ירידת רמת האחידות במישור האידאולוגי-רעיוני מהווה גורם מרכזי למאבקים פנים-חברתיים על משאבים אנושיים וכלכליים כאחד. למאבק זה ישנן השלכות על שרידות ההנהגה ובעיקר על הקשר שלה עם הממסד. ישנם מנהיגים שהמשכיותם תלויה בקשרים שלהם עם הממסד ולעומת זאת ישנם מנהיגים שמאתגרים את הממסד כמקור עוצמה עיקרי. דפוסי פעילות אלה באים לידי ביטוי במישורי הפעילות הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים השונים וברמות הנהגה שונות. מאמצים רבים מושקעים במאבק הפנימי בין הזרמים השונים, דבר שמתגלה בדפוסי הגיוס וההתארגנות הקולקטיבית של המחנות השונים. אירועים לאומיים שבעבר היוו בסיס לאחדות מהווים כיום קרקע פורייה למאבקים בין הזרמים השונים. באירועים הקשורים להגנה על אתרים לאומיים ודתיים, כמו גם ב'יום האדמה' וביום הזיכרון לאירועי אוקטובר 2000, ניתן להבחין שתומכי המפלגות או התנועות הפוליטיות השונות מתארגנים בנפרד ומניפים דגלים תנועתיים יותר מאשר סמלים מאחדים, כגון דגל פלסטין.

7. המדר המגדרי – ניתן לראות שהייצוג הנשי בקרב ההנהגה הערבית הולך ועולה, אך לא בעמדות מפתח פוליטיות. במישור זה מתחוללת דיאלקטיקה מעניינת. מספר הנשים המשכילות עלה באופן ניכר. כמו כן, אחוז הנשים שמעורבות בשוק העבודה הולך וגדל. נשים מאתגרות את המבנה החברתי המסורתי. הן מתחרות עם גברים על תפקידי מפתח חברתיים. אמנם תחרות זאת לא יצרה מהפכה של ממש, אך ללא ספק ניתן לראות שיותר ויותר נשים מתבלטות בתחומי חיים שונים. במישור החברה האזרחית הנשים הצליחו ליצור שינוי משמעותי. עם זאת, שינויים אלה טרם תורגמו למישור הפוליטי והכלכלי. נשים לא מקבלות עמדות מפתח במפלגות או בשוק העבודה. הדבר נכון עוד יותר במישור הדתי. לא ניתן לדבר על מנהיגות דתיות. האליטה הדתית עדיין סגורה לנשים. אמנם ההדרה של החברה הערבית, בעיקר המוסלמית, הביאה להעצמת נשים ופתחה בפניהם מרחבים

ציבוריים חדשים, אך נשים עדיין לא הצליחו לחדור למקדשי האליטה הדתית וליצור בה שינוי משמעותי.

8. השכלה – רמת ההשכלה של האליטות הערביות של ימינו גבוהה עשרות מונים ממה שהכרנו בעבר. לא רק שרמת ההשכלה עלתה, אלא גם התגוונה. בעשורים האחרונים התהוותה שכבה עבה של משכילים ערבים בעלי תעודות בתחומים שונים ומגוונים וממקורות שונים. ניתן למצוא מומחים בתחומים שונים בחברה הערבית. אחד המאפיינים החשובים של שכבה זאת היא לא רק היותה יציר כפיה של מערכת ההשכלה הישראלית, אלא גם של מערכות השכלה אירופיות ואמריקניות. התהליך החל עם משלחות הסטודנטים של המפלגה הקומוניסטית, עבר דרך יוזמות פרטיות לקבלת השכלה מקצועית ברפואה ומשפטים במדינות מרכז אירופיות (כמו איטליה וגרמניה), והסתיים בלימודי תארים מתקדמים במדעים השונים בארה"ב. העלייה ברמת ההשכלה התבטאה לא רק ברכישת מיומנויות מקצועיות, אלא גם בהתפקחות תרבותית ופוליטית ובעלייה מסיבית ברמת הציפיות הפוליטיות. עלייה זאת באה לידי ביטוי במוביליות הולכת וגדלה של משכילים ובמעורבותם בתחומי החברה האזרחית הבאה לאתגר את מנגנוני שוק העבודה הישראלי ואת ההדרה הממשלתית ברמת השירותים וההשתלבות. כמו כן, היא באה לידי ביטוי בעליית רמת ההשכלה של ההנהגה הפוליטית, דבר שיש לו השלכות מיידיות על ראייתה העצמית ועל דפוסי פעילותה בזירה הפוליטית והחברתית. כאשר מדברים על הנהגה פוליטית ארצית יש לקחת בחשבון את העלייה המשמעותית במחזיקי תארים אקדמיים במפלגות הערביות ובתנועות הפוליטיות השונות, דבר שיכול להסביר את הגלובליזציה שלהם, וניסיונם לחצות את גבולות המדינה וליצור מערכות קשרים עם העולם הערבי מסביבם.

9. גלובליות – ההנהגה הערבית של ימינו היא הנהגה שעברה תהליך של גלובליזציה. האליטות הערביות אינן פועלות בזירה הישראלית בלבד. אם בעבר חלק ממנהיגי החברה הערבית התאקלמו עם דימוי "הערבי הישראלי" ואף נהגו לפיו, כיום אנו עדים לכך שהאליטות הערביות – פוליטיות, תרבותיות, דתיות וכלכליות – מחוברות מאוד לתהליכים גלובליים. אליטות אלה רואות את עצמן כמירה כזאת או אחרת כחלק מהעולם הערבי והאומה האסלאמית, והן גם מחוברות לאליטות במקומות אחרים בעולם. ראיד צלאח, עזמי בשארה וחסן ג'בארין הם רק דוגמא קטנה המוכיחה טענה זו. הנהגה זאת ממקמת את עצמה הרבה מעבר למיקום הפוליטי המקומי שלה. יש לה מודעות פוליטית ולאומית, היא מעורה בתהליכי גלובליזציה מורכבים, והיא מודעת לזירות הפוליטיות, המשפטיות והתרבותיות מעבר לגבולות מדינת ישראל. לאור זאת, דרישותיה מול המדינה אינן מבוססות על ניסיונה של החברה הערבית במדינה בלבד, אלא על בסיס ניסיון של קבוצות דומות במקומות אחרות בעולם.

לאור דברים אלה חשוב לציין שההנהגה הערבית בישראל היא מגוונת ומורכבת ולא ניתן לאפיין אותה באמצעות אפיונים סכמטיים ומותגיים המיובאים מעולם המסחר או התקשורת, כפי שחלק מהסוציולוגים נוטים לעשות כיום. ההנהגה הערבית היא תופעה סוציולוגית המצריכה עיון מעמיק. בהסתכלות היסטורית ניתן לראות שההנהגה הערבית עברה כברת דרך ארוכה והתאימה את עצמה לזירתה הפוליטית, המיידית והגלובלית. אין ספק שהמגמות שמאפיינים אותה כיום ימשיכו ללוות אותנו בעתיד, בעיקר על רקע התחזקות ההשכלה בקרב צעירי החברה הערבית מצד אחד, ועל רקע הניכור המתחזק מהמדינה ואי יכולתה של זו לענות על ציפיותיהם של מספר הולך וגדל של אזרחים ערבים מצד שני.

פסילת מפלגות בהקשר הציבורי-פוליטי

יואב פלד

פסילת מפלגות בישראל, בהקשר הציבורי-פוליטי, מעלה לדיון את שאלת מעמד הפוליטי והאזרחי של האזרחים הפלסטינים בישראל. פסילת מפלגה מהשתתפות בבחירות לפרלמנט נעשית כדי למנוע מנושא מסוים, המזוהה עם אותה מפלגה, לעלות לדיון בזירה הפוליטית. בישראל היו עד כה שני נושאים, שהרצון להימנע מדיון בהם הביא לצעד הקיצוני של פסילת מפלגות, בכוח או בפועל. נושא אחד הוא לכידות הנוסחה הפוליטית-חוקתית שלפיה ישראל היא מדינה יהודית ודמוקרטית. בנוסחה זו יש סתירה פנימית; מדינה אינה יכולה להיות יהודית ודמוקרטית, כשם שהיא אינה יכולה להיות נוצרית ודמוקרטית.

הנושא השני הוא תמיכה במאבק הפלסטיני. משנת 2002 משמש נושא זה עילה לפסילת מפלגות: תמיכה במאבק מזוין שמנהלים מדינת אויב או ארגון טרור נגד מדינת ישראל. אולם קשה להבחין בין תמיכה במאבק מזוין לבין תמיכה במאבק פוליטי. התומכים במאבק של הפלסטינים בשטחים נגד הכיבוש הישראלי אינם מבחינים בין ההיבטים המזוינים של המאבק ובין ההיבטים הלא מזוינים שלו. הם יכולים שלא להסכים לטקטיקות מסוימות שנקטות במסגרת המאבק, אבל הם לא יכולים לערוך את ההבחנה. עילת הפסילה הזאת נוספה לסעיף 7א' של חוק יסוד: הכנסת בהקשר של האינתיפאדה השנייה, והסיבה לכך ברורה – כדי ליצור את האמצעי המשפטי שיאפשר למנוע תמיכה פומבית במאבק הפלסטיני.

המחיר של מניעת דיון פוליטי בנושאים הללו הוא פגיעה בזכות יסוד דמוקרטית – הזכות לבחור ולהיבחר לפרלמנט בחופשיות. אבל זה נחשב מחיר רק עבור מי שמחויב לדמוקרטיה. מי שאינו מחויב לדמוקרטיה אינו מרגיש שהוא משלם מחיר. בהקשר הישראלי, הנוסחה של מדינה יהודית ודמוקרטית מגדירה את ישראל על פי המונח המפורסם שטבע סמי סמוחה, 'דמוקרטיה אתנית'. דמוקרטיה אתנית היא מדינה דמוקרטית בהיבטים מסוימים, ובהיבטים אחרים היא נשלטת בידי קבוצה אתנית אחת.

מאז ביטול הממשל הצבאי ב-1966 החלוקה בישראל הייתה כזאת: מבחינת הזכויות האינדיבידואליות, כלומר זכויות הפרט של האזרחים הערבים, המדינה היא דמוקרטית, לפחות באופן רשמי; האזרחים הערבים נהנו מזכויות כמעט שוות לאלו של האזרחים היהודים. לעומת

זאת מבחינה קיבוצית, כלומר מבחינת קידום תפיסותיהם של האזרחים הערבים באשר למדינה — בראש ובראשונה הפיכתה ממדינה יהודית למדינת כל אזרחיה — המדינה היא דמוקרטיה אתנית. רק היהודים יכלו לקדם את תפיסותיהם באשר לאופייה של המדינה.

דמוקרטיה אתנית היא צורת משטר בעייתית ולא יציבה, משום ששורר בה מתח פנימי בין היסוד הדמוקרטי לבין היסוד האתני הלא דמוקרטי. בין היתר, מתח זה בא לידי ביטוי בסוגיה של פסילת מפלגות. אם עוקבים אחר ההיסטוריה הפוליטית של פסילת מפלגות בישראל, אפשר לראות נקודות ציון בהתפתחותה של הדמוקרטיה האתנית בישראל.

ההיסטוריה של פסילת מפלגות ערביות בישראל היא פרדוקסלית. הפעם היחידה שבה נפסלה מפלגה ערבית מהשתתפות בבחירות לכנסת הייתה לפני שנחקק החוק המאפשר לפסול מפלגות בשל המצע שלהן. לפי הגרסה המקורית של החוק, כלומר לפני התיקון ב-1985, אפשר היה לפסול מפלגות מהשתתפות בבחירות לכנסת אך ורק על בסיס טכני, למשל אם לא נאספו מספיק חתימות, או אם התברר שהחתימות מזויפות, אך לא הייתה אפשרות לפסול מפלגות בשל האידאולוגיה שבה הן דוגלות. למרות זאת, ב-1965 פסלה ועדת הבחירות המרכזית את השתתפותה של 'הרשימה הסוציאליסטית הערבית' שהקימה קבוצת אל-ארד, ובית המשפט העליון אישר את הפסילה. ההצדקה לפסילה הייתה 'דוקטרינת הדמוקרטיה המתגוננת', דהיינו הטענה שבמצב חירום, כאשר הדמוקרטיה עצמה נמצאת בסכנה, אפשר לחרוג מן החוקים. בית המשפט קיבל את הטענה ש'הרשימה הסוציאליסטית' העמידה את המדינה בסכנה חמורה, ברורה וודאית כל כך, שהסכים לחרוג מן החוק הכתוב ולהפעיל את עקרון הדמוקרטיה המתגוננת.

למעשה, פסילתה של 'הרשימה הסוציאליסטית' לא הייתה מקרה שבו הדמוקרטיה התגוננה אלא להפך: היא הייתה מקרה שבו המדינה היהודית התגוננה מפני הדמוקרטיה. כפי שציין שופט המיעוט באותו הרכב, השופט חיים כהן (שמצא יצא שמו לתהילה כשומר המובהק ביותר של זכויות האדם והאזרח בישראל): לפני ועדת הבחירות המרכזית או לפני בית המשפט העליון לא הייתה שום עדות לכך ש'הרשימה הסוציאליסטית' אכן מתכוונת לפעול בדרך בלתי חוקית כלשהי להגשמת מטרתה הפוליטית — הגדרתה של ישראל מחדש כמדינת כל אזרחיה. המפלגה טענה שהיא מתכוונת לקדם את מטרותיה הפוליטיות אך ורק בדרכים חוקיות, כלומר בדרכים דמוקרטיות, ולא היו כל ראיות שסתרו את הטענה הזאת.¹ מקרה זה אירע בתקופת הממשל הצבאי, ולדעתי בתקופה זו עדיין לא היה מוצדק לכנות את ישראל אפילו 'דמוקרטיה אתנית'.

מיהו הריבון במדינה הדמוקרטית? הריבון אמור להיות ה'דמוס', כלומר העם. בתקופת הממשל הצבאי, הריבון במדינת ישראל לא היה הדמוס אלא ה'אתנוס', כלומר הקבוצה האתנית היהודית. אורן יפתחאל כינה את המצב שבו האתנוס ולא הדמוס הוא הריבון בשם 'אתנוקרטיה',

1 ע"ב 1/65 ירדור נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית, פ"ד יט(3) 365.

וטען שזה המצב השורר בישראל מאז ומתמיד. אינני רוצה להרחיק לכת עד כדי כך, אבל אני בהחלט סבור שכך היה בתקופת הממשל הצבאי, כלומר עד 1966. לאחר מכן החלה תקופה ליברלית יותר, שהכינוי 'דמוקרטיה אתנית' הולם אותה.

הסוגיה של פסילת מפלגות עלתה מחדש ב-1984, כאשר שתי מפלגות חדשות קראו תיגר על נוסחת המדינה היהודית והדמוקרטית, כל אחת מכיוון אחר: תנועת 'כך' של מאיר כהנא, מהכיוון היהודי, ו'הרשימה המתקדמת לשלום', מהכיוון הדמוקרטי. ב-1984 פסלה ועדת הבחירות המרכזית את שתי המפלגות, אולם בית המשפט העליון התערב והחזיר את שתיהן למרוץ לכנסת. ההנמקות של בית המשפט העליון היו מעניינות: אשר לתנועת 'כך', בית המשפט קבע שאי-אפשר לפסול את התנועה משום שאין חוק המאפשר לפסול מפלגות בשל מצען. כמו כן הוא טען כי דוקטרינת הדמוקרטיה המתגוננת אינה רלוונטית במקרה זה. לדעתי, אם היה בכלל איום על הדמוקרטיה, הוא נבע מתנועת 'כך'.

אשר ל'רשימה המתקדמת', על פי תקדים ירדור מ-1965 (פסילת 'הרשימה הסוציאליסטית') טען בית המשפט כי דוקטרינת הדמוקרטיה המתגוננת כן רלוונטית במקרה הזה. מצעה של 'הרשימה המתקדמת' לא היה שונה במידה ניכרת מזה של 'הרשימה הסוציאליסטית', וכמו כן אחדים ממנהיגיה היו אלו של 'הרשימה הסוציאליסטית'. אולם בית המשפט קבע כי במקרה של 'הרשימה המתקדמת' אין די ראיות לכך שהיא אכן מנסה לשלול את אופייה היהודי של מדינת ישראל והחזיר גם אותה למרוץ.²

לנוכח מקרים אלו פנה בית המשפט לכנסת והמליץ לה לחוקק חוק שיאפשר לפסול מפלגות בשל מצען. ואכן, ב-1985 נוסף לחוק יסוד: הכנסת סעיף 7א, המאפשר לפסול מפלגות מטעמים אידאולוגיים. המעניין הוא, שבית המשפט לא פנה לכנסת בעקבות התמודדותה של 'הרשימה המתקדמת' — משום שמפלגה ערבית אפשר היה לפסול ללא חוק מיוחד באמצעות דוקטרינת הדמוקרטיה המתגוננת (כפי שקרה ל'רשימה הסוציאליסטית') — אלא בעקבות התמודדותה של תנועת 'כך', משום שמפלגה כזאת לא היה אפשר לפסול ללא חוק מיוחד. זהו היפוך גמור של המונח 'דמוקרטיה מתגוננת'.

התיקון לחוק יסוד: הכנסת קבע שאפשר לפסול מפלגות בשל מצען משני טעמים: מצד אחד — שלילת אופייה היהודי של מדינת ישראל; מצד אחר — שלילת אופייה הדמוקרטי של מדינת ישראל או הסתה לגזענות.³

כפועל, מאז שנחקק החוק נפסלו רק מפלגות ימין יהודיות. 'כך' נפסלה ב-1988, ומאוחר יותר היא גם הוצאה מחוץ לחוק. לעומת זאת שום מפלגה ערבית לא נפסלה עדיין, ובכלל זה 'הרשימה המתקדמת'.

2 ע"ב 2/84 ניימן נ' יו"ר ועדת הבחירות המרכזית לכנסת האחת עשרה, פ"ד לט(2) 225, 248-255.

3 יואב פלד, 'זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל', בתוך: רות גביון ודפנה הקר (עורכות), השסע היהודי-ערבי בישראל: מקראה, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2000, עמ' 213-244.

לאחר התמוטטות הסכם אוסלו ופרוץ האינתיפאדה השנייה בשנת 2000, ולאחר בחירתו של אריאל שרון לראשות הממשלה בתחילת 2001, תמה התקופה הליברלית יחסית. ב-2002 תוקן סעיף 7א' לחוק יסוד: הכנסת, ונוספה לו עילת הפסילה שהוזכרה לעיל: תמיכה במאבק מזוין שמנהלים מדינת אויב או ארגון טרור נגד מדינת ישראל.

הסיבה לכך הייתה שינוי באווירה הכללית ששררה בארץ. בין היתר אווירה זו באה לידי ביטוי באמירות של חברי כנסת ערבים שהתפרשו כתמיכה בסוריה ובחזבאללה, וכן בנסיעותיו של חבר הכנסת עזמי בשארה לדמשק. ההחרפה ביחסים בין המדינה לבין אזרחיה הפלסטינים נבעה מהמתח שנוצר בתקופת תהליך אוסלו בין המדינה לבין האזרחים הפלסטינים ונציגיהם בכנסת. מתח זה נבע מהסכם אוסלו עצמו ולא דווקא מכישלוננו, דהיינו מהפער בין האופן שבו תפסה המדינה את היחסים בינה לבין האזרחים הפלסטינים לאחר שתקום מדינה פלסטינית עצמאית ובין האופן שבו הם תפסו יחסים אלה. לבסוף התפרץ המתח באירועי אוקטובר 2000.

ייתכן שהתוספת לסעיף 7א' לחוק יסוד: הכנסת נבעה מכך שכל הניסיונות לפסול מפלגות ערביות על פי הסעיף המקורי נכשלו, למשל הניסיונות שנעשו לקראת בחירות 2003. ועדת הבחירות המרכזית החליטה לפסול את מפלגת בל"ד ואת חברי הכנסת עזמי בשארה ואחמד טיבי, בניגוד לדעת יושב הראש שלה, השופט מישאל חשין (שכיום הכול יודעים שהוא איננו ליברל גדול). בסופו של דבר, ולא במפתיע, קיבל בית המשפט העליון את דעתו של חשין ומנע את פסילתם של המפלגה ושל שני האישים.⁴ מאחר שבית המשפט לא אישר לפסול את המפלגות הערביות, החליטה הכנסת, בעיקר ביזמת חבר הכנסת ישראל כץ, להוסיף עילה לפסילה.

עד כאן ההיסטוריה הפוליטית של פסילת מפלגות בישראל. לדעתי, המפנה העיקרי ביחסים בין המדינה לבין אזרחיה הפלסטינים חל בעקבות אירועי אוקטובר 2000 והתעלמות הממשלה מרוח ועדת אור, כפי שהעיד השופט בדימוס תאודור אור עצמו.⁵ כיום אנו נמצאים בעיצומו של תהליך, שבסופו, לדעתי, תיפסלנה מפלגות ערביות, ועובדה זו מעמידה בספק את חוזקה של הדמוקרטיה הישראלית.

הצלחתה של מפלגת 'ישראל ביתנו' היא דוגמה לתהליך זה. הנושא העיקרי במצעה הוא שלילת אזרחותם של כ-20% מהאזרחים הפלסטינים בישראל, באמצעות העתקת קו הגבול באזור ואדי עארה לכיוון מערב וצירופם של אותם אזרחים לגדה המערבית. ב'ישראל ביתנו' טוענים שמדובר ב-200,000 איש. ייתכן שהם טועים במספר, אבל זאת הכוונה שלהם. מפלגה זו זכתה ב-11 מנדטים בכנסת, ומנהיגה, אביגדור ליברמן, מכהן כשר לאימים אסטרטגיים.

4 Yoav Peled and Doron Navot, 'Ethnic Democracy Revisited: On the State of Democracy in the Jewish State', *Israel Studies Forum* 20(1) (2005), pp. 3–27.

5 תאודור אור, שנה לדין וחשבון של ועדת החקירה הממלכתית לחקר אירועי אוקטובר 2000, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2004.

במצב עניינים אחר אפשר היה לחשוב שמן הראוי לפסול את 'ישראל ביתנו' מהשתתפות בבחירות, משום שמצעה הוא אנטי-דמוקרטי בעליל ומבקש לפגוע באופייה הדמוקרטי של ישראל. אולם באווירה הציבורית הנוכחית הצעה כזאת כלל לא עלתה על הפרק.

התפתחות נוספת היא חוק האזרחות והכניסה לישראל (הוראת שעה) מ-2003, שאת חוקיותו אישר בג"ץ ב-14 במאי 2006.⁶ חוק זה פוגע אף הוא בזכות יסוד אזרחית – הזכות לאיחוד משפחות בקרב האזרחים הפלסטינים. במקרה זה אין מדובר בשלילת האזרחות מחלק מהם, אלא בשלילת חלק מהאזרחות מכולם.

השינויים העתידיים להתרחש בבית המשפט העליון לאחר פרישתו של הנשיא אהרן ברק, מינויו של דניאל פרידמן לשר המשפטים ובחירתם של כמה שופטים חדשים, יחלישו, קרוב לוודאי, את יכולתו של בית המשפט לחסום את הניסיונות לפסול מפלגות ערביות, ולכן סביר שבקרוב תיפסלנה מפלגות ערביות מהשתתפות בבחירות (לדעתי, האשמתו של חבר הכנסת עזמי בשארה בריגול ובבגידה בזמן מלחמת לבנון השנייה בקיץ 2006, שהביאה להתפטרותו מהכנסת וככל הנראה גם לעזיבתו את הארץ, היא גם חלק מהמהלך של הגבלת זכויותיהם הפוליטיות של אזרחי ישראל הפלסטינים).

כל ההתפתחויות הללו עשויות להסביר את תחושת הניכור ההולכת וגוברת בין האוכלוסייה הפלסטינית בישראל לבין המדינה, שמתבטאת בין היתר בהחרמת הבחירות ובירידה כללית בשיעורי ההצבעה. אולם לא די בכך; אם לא יהיה ביטוי פוליטי לגיטימי לתחושת ניכור זו, היא עלולה להתבטא גם בדרכים אחרות.

6 בג"ץ 7052/03 עדאלה נ' שר הפנים, תק-על (2) 2006 1754 (2006). ראו יעקב בן-שמש, 'זכויות חוקתיות, הגירה ודמוגרפיה: בעקבות בג"ץ חוק האזרחות והכניסה לישראל', משפט וממשל (1) (2006), עמ' 47-85.

חלק שני

הבחירות לכנסת ה־17:
מתמודדים, תוצאות ותקשורת

המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17: תחילת עידן חדש?

אלי רכס

שאלת המחקר המוצגת לדיון ביום העיון הנוכחי היא: האם דפוסי ההתנהגות הפוליטית של הערבים בישראל ותוצאות הבחירות במגזר הערבי מעידים על שינוי, על תפנית במאפייני הפעילות הפוליטית של המיעוט הערבי? ובעיקר, האם התחולל זעזוע עמוק באפיק הפעילות הפרלמנטרית, או שמא עולם כמנהגו נוהג, ודפוסי העבר רלוונטיים גם בבחירות 2006? אני מבקש להציג כמה קריטריונים שלפיהם יש לבחון את השאלה. אחדים מהם אבחן בקצרה, הן משום שעמיתיי יבחנו אותם ביתר פירוט הן בשל קוצר היריעה, ואחרים אבחן בהרחבה. אקדים ואומר שמשקלו היחסי של כל קריטריון אינו שווה בהיקפו ובערכו לאחרים, וכך גם אשר לחשיבותם.

הקריטריון הראשון, הבולט והחשוב ביותר, הוא שיעור ההשתתפות בבחירות. קריטריון שני הוא שיעור ההשתתפות של נשים. קריטריון שלישי הוא כיווני ההצבעה, דהיינו לאילו מפלגות מצביעים הערבים, הן באופן פרטני הן על פי חלוקה קבוצתית (מפלגות ציוניות לעומת מפלגות ערביות). קריטריון רביעי עוסק בהצבעה דיפרנציאלית-סקטוריאלית או עדתית-דתית (מוסלמים, נוצרים, דרוזים, בדווים). קריטריון חמישי הוא גאוגרפי, והוא עוסק בהשפעת האזור והיישוב. קריטריון שישי הוא גודל היישוב ואופיו (כפרים קטנים, כפרים גדולים, ערים, מעורבות). קריטריון שביעי הוא מידת הלכידות הפוליטית. קריטריון שמיני עניינו משקלה של ההנהגה הפוליטית הערבית. קריטריון תשיעי עוסק במרכזיותה של המפלגה הפוליטית הערבית או הציונית.

אתחיל בהשתתפות הנשים. מצעי המפלגות כללו התייחסות למעמד האישה. חד"ש דרשה בסעיף 7 של מצעה 'להבטיח שוויון האישה בכל התחומים', לחוקק חוק יסוד: שוויון האישה, להבטיח עבודה למובטלות, לאכוף חוקים נגד אלימות במשפחה, להגדיל את ייצוג הנשים ולחזק את מעמדן בכל הרשויות והמוסדות. רע"מ-תע"ל, בסעיף ט' במצעה, התחייבה לשפר את מעמד האישה בכל תחומי החיים, להביא להפסקת האפליה, להקים מעונות יום, לפעול

למען מניעת אלימות ולקדם את חוק איחוד משפחות. בל"ד, בסעיף ו' במצעה, הבטיחה לפעול להשוואת מעמד האישה וזכויותיה לאלו של הגבר.

במהלך מסע הבחירות, פעילים פוליטיים הרבו לדבר על הצורך לשלב נשים ערכיות בפוליטיקה, אולם בפועל, המפלגות הערביות לא כללו נשים במקומות ריאליים ברשימותיהן. חד"ש שילבה את מנאל שלבי במקום החמישי ברשימתה ואת ד"ר עדנה זרצקי-טולדנו במקום העשירי; בל"ד הציבה את אינאס עודה חאג' במקום התשיעי, ואילו רשימת רע"מ-תע"ל לא הציבה נשים בעשרת המקומות הראשונים. זהו המשך של מגמת העבר, שעליה כבר עמדו רוחאנא, סאלח וסולטאני בחיבורם על בחירות 2003, בפרק 'דחיקת הנשים לשוליים'.¹ האישה הערבייה הראשונה שנכנסה לכנסת, חוסניה ג'בארה, ייצגה מפלגת שמאל ציונית (מרצ). גם ב-2006 נבחרה אישה ערבייה לכנסת, נאדיה חילו מופו, שהוצבה במקום ה-15 ברשימת העבודה. אולם היא הוצבה במקום ריאלי בתור נציגה של ציבור הנשים ולא בתור נציגה של הציבור הערבי. כך, בקריטריון זה לא חלו שינויים של ממש, אף שגברה המודעות לצורך לשרייך מקום לנשים.

הקריטריון השני שאבחן הוא הצבעה דיפרנציאלית-סקטוריאלית או עדתית-דתית. המיוחד בהצבעה כזאת הוא שבקרב קבוצות מסוימות באוכלוסייה בולטת הצבעה ביחס יתר או ביחס חסר לעומת הממוצע הכלל-ארצי, בשל מאפיינייה הספציפיים של הקבוצה. הברווים, למשל, נהגו במשך שנים להצביע למפלגת השלטון, ואילו הדרוזים, שחלק נכבד מהם משרת בכוחות הביטחון, נהגו להצביע למפלגות הציוניות, בייחוד לליכוד. כך למשל התפלגה הצבעתם של הברווים בדרום (ראה לוח 1).

הצבעת הברווים בדרום מתאפיינת בתמיכה נרחבת ברע"מ-תע"ל. ניכרת בקרבם עצמת כוחה של התנועה האסלאמית (הפלג הדרומי) ושותפתה תע"ל, שרשימתן זכתה ב-55.7% מקולותיהם. הישג זה נובע מהשפעתה החזקה של התנועה האסלאמית על אזור הדרום וכן מהעובדה שחבר הכנסת טלב אל-צאנע בא מאזור זה. בקרב הדרוזים, למשל, השיגה רע"מ-תע"ל 2.3%, ואילו במישור הכלל-ארצי היא השיגה 27.4%, כמפורט בהמשך.

1 נדים רוחאנא, נביל סאלח ונימר סולטאני, הצבעה ללא קול: המיעוט הפלסטיני בבחירות הפרלמנטריות בישראל 2003, חיפה: מדא אל-כרמל, 2003, עמ' 39-41.

לוח 1: התפלגות הצבעתם של הברווים בדרום בארבע מערכות הבחירות, 2006-1996 (באחוזים)²

1996	רע"מ	רע"מ-תע"ל	בל"ד	חד"ש	קדימה	העבודה	הליכוד	מרצ-יחד
64.3	-	-	-	2.3	-	14.9	1.5	5.1
54.3	-	-	6.2	4.3	-	9.7	0.9	7.2
28.8	-	-	8.1	7.3	-	5.0	1.6	2.8
-	55.7	10.5	7.2	8.2	10.9	0.7	1.0	

לוח 2: התפלגות הצבעתם של הדרוזים בארבע מערכות הבחירות, 2006-1996 (באחוזים)³

1996	רע"מ	רע"מ-תע"ל	חד"ש	בל"ד	העבודה	הליכוד	קדימה	מרצ-יחד	ש"ס	ישראל ביתנו
5.1	-	-	14.3	-	40.3	11.7	-	12.1	4.2	-
2.9	-	-	5.3	6.1	24.5	8.3	-	4.8	10.3	-
3.0	-	-	4.5	4.8	19.8	12.2	-	2.4	12.4	3.2
-	2.3	6.1	9.3	30.8	2.2	21.9	2.2	10.4	5.1	

2 הנתונים על בחירות 1996 ו-1999 לקוחים מן: אסער ע'אנם ושרה אוסצקי-לזר, ההצבעה הערבית בבחירות לכנסת ה-15, סקירות על הערבים בישראל, מס' 24, גבעת חביבה: המכון לחקר השלום, 1999, עמ' 45; הנתונים על בחירות 2003 לקוחים מאתר האינטרנט של הכנסת: <http://www.knesset.gov.il/elections16/heb/results/CitiesName.asp>; הנתונים על בחירות 2006 לקוחים מאתר האינטרנט של הכנסת: <http://www.knesset.gov.il/elections17/heb/results/Result17.xls>

הנתונים על בחירות 2003 ו-2006 עולים מהצבעת הברווים ביישובי הקבע (רהט, תל שבע, לקיה, חורה, שגב-שלום, כסיפה וערעהר בנגב) ומהצבעת השבטים בפזורה הברווית: אבו קורינאת, אבו ג'וער, אבו רוביעה, אבו רוקיק, אל-אטרש, אל-אסד, אל-אעצם, ג'נאביב, הואשלה, אל-הווייל, מסעודין אל-עוזאמה, נצאצרה, אל-סייד, אל-עטאונה, אל-עוקבי, קבועה, קודיראת אל-צאנע, קואעין, תראבין אל-צאנע, קצר א-סר (רק ב-2006), דריג'את (רק ב-2006), אום בטין (רק ב-2006).

3 הנתונים על בחירות 1996 ו-1999 לקוחים מן: ע'אנם ואוסצקי-לזר (לעיל הערה 2); הנתונים על בחירות 2003 לקוחים מאתר האינטרנט של הכנסת: <http://www.knesset.gov.il/elections16/heb/results/CitiesName.asp>; הנתונים על בחירות 2006 לקוחים מאתר האינטרנט של הכנסת: <http://www.knesset.gov.il/elections17/heb/results/Result17.xls>

הנתונים על בחירות 2003 ו-2006 עולים מהצבעת הדרווים ביישובים אלה: יאנוח-ג'ת, סאג'ור, בוקעאתא, ג'ליס, מסעדה, ירכא, בית ג'ן, מג'דל שמש, דאלית אל-כרמל, חורפיש, כסרא-סמיע, פקיעין (בוקיעה), עוספיא, מע'אר.

אשר לדרוזים: הנתונים מראים כי בקרב הדרוזים הנטייה היא להצביע למפלגות ציוניות יותר מאשר למפלגות ערביות, ומבחינה זו אין שינוי במגמות. ב-2006 זכתה קדימה להישג מרשים וגרפה 21.9% מקולות הדרוזים, הודות לפעילותו הנמרצת של חבר הכנסת מג'לי והכה. התמיכה בקדימה נגסה בשיעור התמיכה בליכוד, שצנח מ-12.2% ל-2.2%. גם העבודה הגדילה את כוחה מ-19.8% ל-30.8%.

בקרב הדרוזים השיגו המפלגות הערביות הישגים דלים: רע"מ-תע"ל – 2.3%; חד"ש – 6.1%; ובל"ד זינקה ל-9.3%. יש הזוקפים הישג זה לזכות חבר הכנסת עזמי בשארה, על כך שבביקוריו בסוריה התערב למען הדרוזים.

הקריטריון הבא הוא השפעת האזור והיישוב. ברור שלאזור הגאוגרפי יש השפעה על תוצאות הבחירות. בספרו 'המיעוט הערבי בישראל: ניכור והשתלבות', עומד בנימין נויברגר על תופעת 'בן היישוב' ועל החותם שמטביע הגורם האישי על ההצבעה. ביישוב של מועמד המייצג מפלגה מסוימת, סביר שמפלגתו תאפיל על שאר הכוחות המתמודדים. לדוגמה, הירידה הניכרת בשיעור התמיכה במערך בסח'נין, מ-33% ב-1981 ל-10% ב-1984, הוסברה באמצעות מחאתם של תושבי הכפר על הוצאת בן המקום, חמד ח'ליאלה, מרשימת המערך לכנסת. דוגמה נוספת: בבחירות 1992 הצביעו בכפר אכסאל 44% למד"ע, שבראשה עמד בן הכפר, עבד אל-והאב דראושה, ואילו שיעור ההצבעה למפלגה במישור הכלל-ארצי עמד על 15.4%.⁴ בבחירות 2006 התופעה נשנתה. בדקנו את אזור המשולש:

לוח 3: תוצאות הצבעת הערבים בבחירות 2006 באזור דרום המשולש ובמרכז לעומת תוצאות ההצבעה במישור הכלל-ארצי (באחוזים)⁵

מרצ-יחד	קדימה	העבודה	בל"ד	חד"ש	רע"מ-תע"ל	המשולש
6.0	3.1	8.4	20.7	18.0	41.9	המשולש
2.8	6.8	12.8	20.2	24.3	27.4	כלל-ארצי

מהנתונים עולה כי רע"מ-תע"ל קיבלה תמיכה נרחבת באזור המשולש, בייחוד בחלקו הדרומי, שבו מתגוררים שניים מבכיריה: שיח' אבראהים צרצור (כפר קאסם) ואחמד טיבי (טייבה). במקומות שבהם הייתה רע"מ-תע"ל חלשה בבחירות 2003 באזור המשולש, היא התחזקה

4 בנימין נויברגר, המיעוט הערבי בישראל: ניכור והשתלבות, תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 1998, עמ' 130-131.

5 הנתונים לקוחים מאתר האינטרנט של הכנסת: <http://www.knesset.gov.il/elections17/heb/results/Result17.xls>. היישובים שנבדקו: כפר קאסם, כפר ברא, ג'לג'וליה, טייבה, טירה, קלנסוה, באקה אל-ערביה, ג'ת, כפר קרע, ערעה-עארה.

במידה רבה ב-2006. לדוגמה: בבאקה אל-ערביה זכתה רע"מ ב-9% ב-2003, ואילו ב-2006 זכתה ב-32.1%.

אום אל-פחם היא עוד דוגמה מובהקת. חד"ש זכתה ברוב מכריע של הקולות בעיר, משום שהציבה במקום הרביעי ברשימתה את בן המקום, ד"ר עפו אגבאריה. מספר הקולות שניתנו לה ב-2006 היה 7,044 לעומת 1,922 ב-2003 (עלייה של 366%). כך גם בטייבה, עירו של טיבי: מספר הקולות לרע"מ-תע"ל עלה מ-2,263 ב-2003 ל-6,080 ב-2006 (עלייה של 268%), ובכפר קאסם, כפרו של צרצור, מספר הקולות עלה מ-1,510 ל-4,000 (עלייה של 264%).

לוח 4: ההצבעה למען בן היישוב (המשך)

שינוי במספר המצביעים לרשימה (באחוזים)	2006		2003		
	שיעור המצביעים לרשימה מכלל הקולות הכשרים	מספר המצביעים לרשימה	שיעור המצביעים לרשימה מכלל הקולות הכשרים	מספר המצביעים לרשימה	
+ 366	57.3%	7,044	15.5%	1,922	אום אל-פחם (מועמד חד"ש)
+ 268	51.4%	6,080	20.3%	2,263	טייבה (מועמד רע"מ-תע"ל)
+ 264	52.5%	4,000	23.8%	1,510	כפר קאסם (מועמד רע"מ-תע"ל)

אשר לכיווני ההצבעה, המפלגות הערביות והמפלגה הערבית-יהודית הצליחו לעבור את אחוז החסימה ולהיבחר לכנסת. בל"ד שמרה על כוחה. ב-2003 היא קיבלה 71,299 קולות וב-2006 72,066, כלומר תוספת של 767 קולות (עלייה של 1%). כוחה בקרב שלוש המפלגות הגדולות בציבור הערבי (בל"ד, חד"ש, רע"מ-תע"ל) ירד מ-30.9% ב-2003 ל-28.5% ב-2006 (ראו לוח 6 להלן). במישור הכלל-ארצי (פרט לערים המעורבות) היא זכתה ב-20.2% ב-2006, לעומת 20.9% ב-2003 (ראו לוח 7 להלן). בל"ד נזקקה להסכם עודפי קולות עם חד"ש כדי לקבל את המנדט השלישי.

חד"ש איבדה 7,727 קולות וירדה מ-93,819 ב-2003 ל-86,092 ב-2006, ירידה בשיעור 8.3%. כוחה בקרב שלוש המפלגות הגדולות ירד מ-40.7% ב-2003 ל-34% ב-2006. במישור הכלל-ארצי ירדה חד"ש מ-28.3% ב-2003 ל-24.3% ב-2006. בכל זאת היא קיבלה שלושה מנדטים והוכיחה שמועמדות של יהודי, אין בה כדי להרחיק בוחרים ערבים, ושלא נס לחה של המסגרת היהודית-ערבית. גם הפעם עמד במבחן כוחה הארגוני של חד"ש, מפלגה שיש בה

הגרעין הוותיק של מק"י. רע"מ-תע"ל – השילוב המוצלח של מד"ע, של התנועה האסלאמית (הפלג הדרומי) ושל תע"ל – זכתה להישג מרשים. מספר בוחרים עלה מ-65,551 ב-2003 ל-94,786 ב-2006. זהו גידול מרשים בשיעור 44.6%. במישור הכלל-ארצי עלה כוחה מ-20% ב-2003 ל-27.4% ב-2006. ארבעה חברי כנסת נבחרו מטעם הרשימה. הצלחתה של רע"מ-תע"ל נבעה מכך שהיא שידרה מסר של אחדות, אידאל שהציבור כה ייחל להגשימו, ומכך שהיא פעלה גם על בסיס אזורי והתמקדה באזור המשולש. ניצחונה אף מבטא את התחזקותה של התנועה האסלאמית.

לוח 6: התפלגות הקולות בקרב רע"מ-תע"ל, חד"ש ובל"ד
בבחירות 2003 ובבחירות 2006⁶

מפלגה	בחירות 2003		בחירות 2006	
	קולות	אחוזים	קולות	אחוזים
רע"מ-תע"ל	65,551	28.4	94,786	37.5
חד"ש	93,819	40.7	86,092	34.0
בל"ד	71,299	30.9	72,066	28.5

תוצאות הבחירות לכנסת ה-17 שינו את פני המפה הפוליטית: רע"מ-תע"ל נעשתה המפלגה הגדולה, חד"ש השנייה, ובל"ד השלישית. בכנסת ה-16, לעומת זאת, הובילה חד"ש, שהתמודדה בבחירות בשיתוף תע"ל, ואחריה בל"ד ורע"מ-מד"ע.

לעומת הצלחת המפלגות הערביות בולט הישגן המוגבל של המפלגות הציוניות. בתחילת מערכת הבחירות היו שהעניקו אשראי ניכר למפלגת העבודה ולקדימה. על פי סקר שערכה תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי באוניברסיטת תל-אביב בנובמבר 2005, העבודה בראשות פרץ הייתה אמורה לזכות ב-33% מהקולות במגזר הערבי (לעומת 8.8% ב-2003) וקדימה ב-10.7%. נתונים אלו בנוגע לציבור הערבי שיקפו את הציפיות הגבוהות של חלקם מעמיר פרץ, שהבטיח לקדם את המשא ומתן עם הפלסטינים, ליישם מדיניות שוויונית כלפי הערבים בישראל, לשלבם בקואליציה הממשלתית ואף למנות שר ערבי. קדימה, לעומת זאת, ניהלה מגעים אינטנסיביים עם אישים ערבים רבים, בעיקר מן התחום המוניציפלי, בנוגע לשילובם במקומות ריאליים ברשימתה.

6 מקור: אתר האינטרנט של הכנסת, <http://www.knesset.gov.il/elections17/heb/cec/CecIndex.asp>, עיבודי המחבר.

לוח 7: תוצאות הבחירות במגזר הערבי ובמגזר הדרוזי
בבחירות 2006 לעומת בחירות 2003 (באחוזים)⁷

מפלגה	בחירות 2003	בחירות 2006
רע"מ-תע"ל	20.0	27.4
חד"ש	28.3	24.3
בל"ד	20.9	20.2
העבודה	8.8	12.8
קדימה	-	6.8
ש"ס	3.6	2.9
מרצ-יחד	4.8	2.8
הליכוד	4.1	0.9
עם אחד	6.5	-
אחרים + דתיות	3.0	1.9

אבל ככל שקרב מועד הבחירות, התברר שכגודל הציפיות גודל האכזבה. בשנת 2003 קיבלה עם אחד, המפלגה שבראשה עמד עמיר פרץ, 6.5% מקולות הבוחרים הערבים (פרט לאלה הגרים בערים המעורבות). בבחירות 2006 הצליחה העבודה להגדיל את כוחה וקיבלה 12.8% מקולות הבוחרים הערבים, לעומת 8.8% ב־2003. מחיבור הקולות שקיבלו עם אחד והעבודה בבחירות 2003 עולה שיחד הן קיבלו 15.3% מקולות הבוחרים הערבים. לפיכך, מבחינה זו, 12.8% שניתנו לעבודה בראשות פרץ ב־2006 משקפים ירידה.

שיעור הקולות שניתנו למפלגת קדימה היה אף הוא נמוך יחסית — 6.8%, והליכוד צנח לשפל של כל הזמנים — 0.9%. יש להניח שחלק ניכר מן הקולות שניתנו לו ב־2003 (4.1%) עבר לקדימה ב־2006.

רשימת מרצ-יחד איבדה קרוב למחצית הקולות שניתנו לה ב־2003: שיעור ההצבעה לרשימה זו ירד מ־4.8% ב־2003 ל־2.8% ב־2006. המועמד הערבי עיסאווי פריג' עמד על ההשלכות השליליות של הצבתו במקום השביעי וגרס שמיקומו הנמוך שיקף את משבר האמון העמוק בין הבוחר הערבי למפלגות השמאל היהודיות.

תוצאת ההתפתחויות שנסקרו לעיל היא שהמפלגות היהודיות הציוניות איבדו כ־3% מכוחן בקרב הבוחרים הערבים לטובת המפלגות הערביות. היחס שעמד על 69% לעומת 31% בשנת 2003 השתנה ל־72% לעומת 28% ב־2006 (ראו לוח 8).

7 מקור: אתר האינטרנט של הכנסת, <http://www.knesset.gov.il/elections17/heb/cec/CecIndex.asp>, עיבודי המחבר. הערה: הנתונים אינם כוללים את הצבעת הערבים תושבי הערים המעורבות.

לוח 8: התפלגות הצבעת הערבים למפלגות הערביות ולמפלגות היהודיות הציוניות: השוואה בין בחירות 2003 לבחירות 2006 (באחוזים)

מפלגות	בחירות 2003	בחירות 2006
ערביות	69	72
יהודיות-ציוניות	31	28

אתמקד עתה ביתר הרחבה בסוגיית שיעור ההשתתפות בבחירות. הספרות המקצועית עוסקת רבות בעניין זה.⁸ נויברגר עמד על המתאם ההפוך המאפיין את החברה הערבית בישראל: בניגוד לתאוריה הגורסת שבמדינות דמוקרטיות יהיה מתאם גבוה בין רמת המודרניזציה ובין שיעור ההשתתפות בבחירות, נמצא שבישראל דווקא בשנים שבהן רמת המודרניזציה הייתה נמוכה (שנות החמישים והשישים) שיעור ההשתתפות של הערבים נע בין 91% (1955) ל-80% (1973). הסיבות לכך הן נחשלות החברה, אימת השלטון (הממשל הצבאי) וכוח הגיוס של החמולה.⁹ בשנים הבאות התהפך הגלגל: ככל שעלו רמת ההשכלה ורמת החיים ירד שיעור המצביעים, והסיבות לכך הן התגברות המודעות הפוליטית-לאומית ותחושת הניכור כלפי המדינה. בבחירות לכנסת ה-17 הצביעו רק 56.3% מבעלי זכות הבחירה הערבים, כלומר מעט יותר ממחציתם. לעומת בחירות 2003 חלה ירידה של 6% בקירוב. כפי שצינו רבים, זהו הממצא המשמעותי ביותר של הבחירות. אסעד ע'אנם כינה זאת 'מפנה היסטורי חסר תקדים'.¹⁰ יש הגורסים כי שיעור ההצבעה בפועל היה נמוך אף יותר. ישנן עדויות על זיופי קולות, למשל בטמרה ובמג'ד אל-כרום,¹¹ על רישום קולות כפולים ועל קניית קולות. הקלה שבהן מבחינה מוסרית, לדידו של ע'אנם, הייתה שוחד באמצעות תלושי בנזין.¹² התמעטות מספר המצביעים מעידה על מגמה מתמשכת. משנת 1996 עד שנת 2006 ירד שיעור ההשתתפות של האוכלוסייה הערבית בשיעור 21% בקירוב.

- 8 ראו למשל אילנה קופמן ורחל ישראלי, 'מכולם יוצא אחד: ההצבעה של הערבים בישראל בבחירות ב-1996', בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 1996, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 1999, עמ' 114-115, 124-127; אמל ג'מאל, 'הימנעות כהשתתפות: על תעוועי הפוליטיקה הערבית בישראל', בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל – 2001, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002, עמ' 57-100; רענן כהן, זרים בבית: ערבים, יהודים, מדינה, תל-אביב: דיונון, 2006, עמ' 171-177.
- 9 נויברגר (לעיל הערה 4), עמ' 118-119.
- 10 אסעד ע'אנם, "החרמת הבחירות לכנסת ב-2006 – נקודת מפנה היסטורית באופציות של הפלסטינים בישראל", כל אל-ערב, 5.5.06.
- 11 קלמן ליבסקינד, "זיופים לאור היום", מעריב, 5.4.06.
- 12 ראו ע'אנם, שם (לעיל הערה 11)

לוח 10: שיעורי ההצבעה לכנסת מקום המדינה ועד 2006 (באחוזים)¹³

שנת הבחירות	אוכלוסייה ערבית	כלל אזרחי המדינה
1949 (הכנסת הראשונה)	69.3	86.9
1951 (הכנסת השנייה)	85.5	75.1
1955 (הכנסת השלישית)	91.0	82.8
1959 (הכנסת הרביעית)	88.9	81.6
1961 (הכנסת החמישית)	85.5	83.0
1965 (הכנסת השישית)	87.8	83.0
1969 (הכנסת השביעית)	82.0	81.7
1973 (הכנסת השמינית)	80.0	78.6
1977 (הכנסת התשיעית)	75.0	79.2
1981 (הכנסת העשירית)	69.7	78.5
1984 (הכנסת ה־11)	73.7	78.8
1988 (הכנסת ה־12)	73.9	79.7
1992 (הכנסת ה־13)	69.7	77.4
1996 (הכנסת ה־14)	77.0	79.3
1999 (הכנסת ה־15)	75.0	78.7
2003 (הכנסת ה־16)	62.0	68.9
2006 (הכנסת ה־17)	56.3	63.2

התוצאות הסופיות של הבחירות במגזר הערבי עלולות להסיח את הדעת מסוגיית הירידה בשיעור ההשתתפות, שכן לכאורה ההישגים מרשימים: כל המפלגות הערביות והערביות-יהודיות הגדולות עברו את אחוז החסימה בקלות יחסית, נכנסו לכנסת ושמרו על ייצוגן. כיום מיוצגים בכנסת תשעה חברי כנסת מטעם מפלגות ערביות ומפלגות ערביות-יהודיות:

13 הנתונים על בחירות 1949-1992 (מהכנסת הראשונה עד הכנסת ה־13) לקוחים מן: בנימין נויברגר, הבחירות לכנסת בציבור הערבי והדרוזי, דפי מידע ותוכן מס' 3 (תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, התכנית לחקר הפוליטיקה הערבית בישראל, 1996), עמ' 3; הנתונים על בחירות 1996 (הכנסת ה־14) לקוחים מן: קופמן וישראלי (לעיל הערה 6), עמ' 126; הנתונים על בחירות 1999 (הכנסת ה־15) לקוחים מן: אסעד ע'אנם ושרה אוסקי-לזור, 'ישראל כדמוקרטיה אתנית: מבחן ההצבעה הערבית בבחירות לכנסת ה־15', בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל - 1999, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2001, עמ' 190; הנתונים על בחירות 2003 (הכנסת ה־16) לקוחים מן: רוחאנא, סאלח וסולטאני (לעיל הערה 1), עמ' 18, 329; הנתונים על בחירות 2006 (הכנסת ה־17) לקוחים מפורטל השירותים והמידע הממשלתי:

<http://www.first.gov.il/FirstGov/TopNav/Elections/EResultElections/EEEElection17>

ומאתר האינטרנט של הכנסת: <http://www.knesset.gov.il/elections17/heb/history/PercentVotes.htm>

http://www.knesset.gov.il/elections17/heb/results/Main_Results.asp

רע"מ-תע"ל - 4; חר"ש - 2; בל"ד - 3. נוסף עליהם יש שניים במפלגת העבודה ואחד (דרוזי) בקדימה; סך הכול 12 (לעומת 12 בכנסת הקודמת).

לוח 11: מספר חברי הכנסת הערבים או הדרוזים במפלגות, 1992-2006¹⁴

2006	2003	1999	1996	1992	
1 + 2	2	1 + 2	1 + 2	*1 + 2	חר"ש
3	3	1	2		בל"ד
3	2	5	4		רע"מ
				2	מד"ע
1	1	1			תע"ל
2	2	2	3	3	העבודה
	2	1		1	הליכוד
1					קדימה
		1	1	1	מרצ
1 + 12	12	1 + 13	1 + 12	1 + 9	סה"כ

* שני חברי כנסת ערבים ואחד יהודי.

כשבוחנים את הירידה בשיעור ההצבעה, מן הראוי להבחין בין הימנעות מהשתתפות לבין החרמה. בסוגיית החרמת הבחירות, שהיא חשובה מאוד לענייננו, עוסק מאמרו של עזיז חידר. אני מבקש לבחון את הציבור שבחר לא להצביע ולעמוד על כמה סיבות לכך. רוחאנא, סאלח וסולטאני טוענים שבחברה הערבית, הימנעותו של הפרט מהצבעה משקפת דווקא את נרמול היחסים עם המדינה. לדידם, ישנם בעלי זכות בחירה שלא מממשים את זכותם להצביע מטעמים שאינם קשורים למאמץ הקולקטיבי, אלא מרצונם האישי שלא להשתתף בשום פעילות פוליטית, ובכלל זה הצבעה.¹⁵

סיבה נוספת קשורה למגמה שאפיינה את החברה הישראלית בכללותה: שיעור ההצבעה הכלל-ארצי ירד מ-68.9% ב-2003 ל-63.2% ב-2006.

עוד סיבה היא שהימנעות הערבים מהצבעה מעידה על אדישות ועל חוסר תשומת לב, ויש בה כדי להראות שהציבור הערבי כמה לשינוי במערכת הפוליטית; הוא מוחה בעצמה על אזלת ידם של חברי הכנסת הערבים ועל חוסר יכולתם לחולל שינוי של ממש במצבה של האוכלוסייה הערבית. על פי הלך הרוח ששרר אחרי הבחירות, בקרב הציבור הערבי הצטברו זעם וטינה כלפי חברי הכנסת הערבים, כפי שנכתב בעיתון כל אל-ערב: 'התוצאות הוכיחו באופן חותך,

14 הנתונים לקוחים מאתר האינטרנט של הכנסת: <http://www.knesset.gov.il/elections17/heb/cec/CecIndex.asp>, עיבודי המחבר.

15 רוחאנא, סאלח וסולטאני (לעיל הערה 1), עמ' 90.

כי הפער בין המנהיג לבין האזרח הפשוט הולך וגדל, ואם יימשך מצב שיטתי ולא טבעי זה, ההשלכות תהיינה מסוכנות ביותר.¹⁶

לפי ביקורת אחרת, חברי הכנסת הערבים הזניחו את המאבק בענייני היום יום לטובת העיסוק בסוגיה הלאומית-פלסטינית. בעניין זה יש חידוש: נשמעים קולות הטוענים שאזלת ידם ניכרת בשני המישורים, כלומר לא רק בפתרון בעיות היום יום, אלא גם בתחום הלאומי. המאבק הלאומי של חברי הכנסת, מציין מאג'ד אלחאג', 'הוא מאבק טלוויזיוני, מאבק באמצעים דיגיטליים ואלקטרוניים. יש אנשים שהג'וב שלהם הוא לעבור מערוץ אחד למשנהו כדי להתראיין [...] הרבה יותר קשה, לעומת זאת, לומר: "השגתי א', ב' ו-ג' בנושאים האזרחיים, למשל בנושא חקיקת חוקים המקדמים שוויון".'

אמנם חברי הכנסת הערבים נמנים עם הפעילים ביותר בחברי הבית; חלקם עומדים בראש רשימת מגישי השאלות וההצעות לסדר היום. לא אחת נזקקו מפלגות הקואליציה לתמיכת המפלגות הערביות בהצבעה על חוק כלשהו או בנושא מסוים, למשל בהצבעה על בחירת נשיא המדינה. אולם אין בכך כדי לשנות את האמת הבסיסית: נוהגים להדיר את הפוליטיקאים הערבים ממוקד קבלת ההחלטות, ולראיה, מעולם לא צורפה מפלגה ערבית לקואליציה. חבר הכנסת אחמד טיבי ציין באחת ההזדמנויות: 'אפילו לא נתנו לנו את הפריבילגיה לומר לא'.

עם זאת, נראה שבמערכת הבחירות האחרונה בלטה העובדה שחלק מהציבור הערבי קץ בטענה השחוקה משהו על אודות ה'הדרה', ואף שהוא מודע לה ומכיר בה, הוא אינו סבור כי בכוחה לתרץ את חוסר היכולת לחולל שינוי חברתי-כלכלי. הציבור הערבי כמה לשינוי ולמציאת מוצא מהמבוי הסתום שנקלע אליו, ולשם כך עולים רעיונות להקמת גופים חלופיים לכנסת.

סיבה נוספת לשיעורי ההצבעה הנמוכים היא האכזבה מהמפלגות. בקרב ציבור הבוחרים הערבי שוררת אווירה של שבר מוסדי-מפלגתי. רבים מהם מותחים ביקורת על האידאולוגיה המפלגתית שאיבדה מכוחה; על ההתנהלות המפלגתית המסורבלת; על הניתוק מהשטח; על היעדר פעילות שגרתית של סניפים, אזורים ומחוזות; על היעדר מפגשים קבועים של ועדות; על שמנהיגי המפלגות אינם מבקרים בסדירות בשטח; על שהמפלגה אינה מתאימה את עצמה למציאות המשתנה. רבים גם מוחים על השימוש המניפולטיבי באמצעי תקשורת, ומוחים על הפנייה לציבור הערבי מעל מסכי הטלוויזיה של ביירות ודוחא. 'יש לפתח אסטרטגיה מיוחדת', התריע מאג'ד אלחאג' לפני ההנהגה הפוליטית הערבית, 'ולעבור מתגובות להשקפה מלומדת ושקולה [...] במקום להשתמש בפקס או באי-מייל כדי להוציא גילויי דעת מגנים ולא יותר מזה'.¹⁷

16 זוהיר אנדראוס, 'המערכה התחילה', כל אל-ערב, 31.3.06.

17 ודיע עואודה, 'מחקר חמור ולא מפתיע: 62% תומכים בהגירת ערבים מהארץ', כל אל-ערב, 12.5.06.

אחד ממאפייני ההתנהגות הפוליטית של הערבים בישראל הוא הפיצול והפילוג הפנימיים, וגם לו חלק בשיעורי ההצבעה הנמוכים. זהו הקריטריון שכיניתי מידת הלכידות הפוליטית. נושא זה מאפיין את הזעזוע שהמערכת הפוליטית הערבית עוברת פעם אחר פעם, ממערכת בחירות אחת לאחרת. מראשית שנות השמונים עולה הקריאה לאחד את השורות ולהקים גוש פוליטי ערבי מאוחד, שיתייצב לבחירות כגוף מלוכד ומגובש ויביא לאיגום הקולות הערביים. גוש כזה ימנע פיצול ואבדן קולות וייצור מסגרת אחת של חברי כנסת ערבים, שמספרם מגיע ל-12. כמו כן הוא עשוי ליצור בסיס כוח שבכוחו להשפיע על מוקדי קבלת ההחלטות.

אולם גם במערכת הבחירות האחרונה כשלו מאמצי האיחוד, ושלוש רשימות נפרדות התייצבו לבחירות. נוסף עליהן ניהלו שתי מפלגות נוספות משא ומתן עם המפלגות הקיימות, אך לבסוף נותרו מחוץ למשחק: המפלגה הלאומית הערבית בראשות מוחמד כנעאן, ומפלגת הברית הלאומית המתקדמת בראשות האשם מחאמיד. גם התנהגותו של חבר הכנסת אחמד טיבי, שנלחם על מעמדו במסגרת הברית עם חד"ש, ולאחר מכן, כשנאלץ לוותר על מקומו לטובת מועמד יהודי, חבר לרע"מ, תרמה לירידה בערך העניין.

ראוי להזכיר קבוצת משנה אחת שמשקלה רב: הדור הצעיר, בני הנוער, שלראשונה בחייהם התאפשר להם להצביע. אין ברשותי נתונים בדיוקים, אך דומני שרבים מהצעירים הדירו רגליהם מהקלפיות במודע.¹⁸ ככל הנראה, רבים מעשרות אלפי המצטרפים החדשים לפנקס הבוחרים בחרו להישאר בבית או לבלות את יום השבתון בחיק הטבע. בקרב חוגי האינטלקטואלים שוררת התחושה שהדור הצעיר אדיש לפוליטיקה הממוסדת. הוא אינו מעורה בה, הוא פחות מגויס, ומעייניו נתונים לאינטרסים אינדיבידואליים. כפי שכינה זאת אחד המשקיפים, זהו 'דור האינטרנט'. הימנעותם של הצעירים – ויש האומרים שגם הימנעותן של נשים רבות בעלות זכות הצבעה – גרמה גם היא לירידה בשיעור ההשתתפות.

אמנם המפלגות הערביות הגדולות עברו את אחוז החסימה, אולם במידה רבה הן זכו מן ההפקר בשל שיעורי ההצבעה הנמוכים במישור הכלל-ארצי. אילו מספר המצביעים בקרב הציבור היה גבוה יותר, הוא היה מעלה את מספר הקולות הדרושים כדי לחצות את אחוז החסימה ופוגע במפלגות הערביות. ואלה אכן היו ערות לסכנה הנשקפת להן.

כבר משלב מוקדם למדי של מערכת הבחירות, הושפעה התנהלותן של המפלגות הערביות מהחשש שלא יעברו את אחוז החסימה, שהועלה השנה ל-2%. התעמולה המפלגתית עסקה בניסיון לשכנע את הבוחרים בחשיבות ההצבעה, אך עיקר המאמץ התמקד בניסיון תקיף למנוע זליגת קולות לעבר המפלגות הציוניות. החשש מפני המפלגות הציוניות נבע ככל הנראה משני גורמים: מהציפיות המוקדמות שעוררה מפלגת העבודה – שכן ראש המפלגה, עמיר פרץ,

18 ראו דיווחו של מוחמד חסן ותד על הימנעות הצעירים מהצבעה באזור המשולש: מוחמד חסן ותד, "רשת החרמה במשולש וניצני אי-אמון בכנסת", כל אל-ערב, 31.3.06.

הבטיח 'הרים וגבעות' למגזר הערבי – וכן מהמגעים שהתנהלו בין מפלגת קדימה לבין אישים ערבים רבים, בעיקר מן התחום המוניציפלי, בנוגע לשילובם במקומות ריאליים ברשימתה. מכל מקום, המאבקים הפנימיים בין חד"ש לבל"ד, ובין רע"מ-תע"ל לאחרים – אף שלא נעלמו, הם נדחקו במידה מסוימת לקרן זווית, ותחת זאת עמלו כולם להפעיל לחץ מוסרי על הבוחר שלא לתת את קולו ל'ציונים' אלא להישאר נאמן לעניין הלאומי: 'אם הקול שלך ציוני, אז מי אתה?' שאלה ססמת הבחירות של בל"ד. 'אם תצביע לציוניות, תכניס לכנסת חבר כנסת יהודי', ציינה ססמה אחרת. אחד המערכונים הפופולריים של בל"ד הראה גמל שמתרחק לאטו ואומר: 'אומרים לי שאני מצביע למפלגות ציוניות. מה פתאום? אני גמל, לא חמור!'

ייתכן שבראשית מערכת הבחירות היה חששן של המפלגות הערביות מהמפלגות הציוניות מוצדק, אך בהמשכה דעכה יוקרתן של העבודה ושל קדימה. בכל זאת נמשך מסע התעמולה במרץ, והמפלגות הערביות שילבו בו אסטרטגיה מתוחכמת של שילית ההצבעה למפלגות הציוניות והצגת המסד כאבי 'החטא הקדמון' האחראי לכל מצוקות החברה הערבית בישראל. המפלגות התאמצו לעודד את הבוחרים להגיע לקלפיות עד הרגעים האחרונים של יום ההצבעה.¹⁹

היו שלגלגו על המפלגות הערביות ועמדו על הפרדוקס בכך שנציגים נאמנים של הזרם הלאומי-פלסטיני מטיפים נגד המפלגות הציוניות אך עושים הכול כדי לחזור לכנסת, 'קודש הקודשים של הציונות וסמל התחייה של העם היהודי'.²⁰

מה עולה מהניתוח עד כה? האם מסתמן קצה של השתתפות הערבים בחיים הפרלמנטריים? לנוכח המגמות שהצגתי, ולאחר הדיון בסיבות להימנעות הערבים מהצבעה, מן הראוי לשאול מה משפיע על הערבים להשתתף בבחירות.

רוחאנא, סאלח וסולטאני מציגים שלוש תאוריות המסבירות את הגורמים להשתתפות בבחירות:

1. תאוריית המודרניזציה שהזכרתי לעיל, הקושרת בין העלייה בשיעור ההשתתפות הפוליטית לבין העלייה ברמת החיים והחינוך.
2. תאוריית המבנה המוסדי, הגורסת כי מבנה המוסדות וההליכים הפוליטיים במדינה (כגון זכות ההצבעה, שיטת הבחירות הנהוגה, החוקים הקובעים את כללי התנהלות המפלגות, רישומן ומימונן) הם שקובעים את מידת ההשתתפות.

19 ראו הערתו של עבאס זכור, המועמד הרביעי שנבחר לכנסת מטעם רע"מ-תע"ל, שדרושה היערכות נכונה לקראת הבחירות הבאות 'כדי שלא נודקק לרמקולים': סעיד עדוי וג'ורג' מחשי, 'בחירות 2006: תגובות אנשי ההנהגה הערבים', כל אל-ערב, 31.3.06.

20 לוטפי משעור, 'הכישלון: עובדה קיימת', אל-סנארה, 31.3.06.

3. תאוריית סוכני הגיוס (Agency Theory), המדגישה את העידוד להשתתפות הפוליטית מצד מוסדות הגיוס המקובלים (מפלגות, תנועות, איגודים מקצועיים, תנועות דתיות וכו'). ע'אנם ואוסצקי-לזר הסבירו את ההתנהגות האלקטורלית הערבית על פי המודל של משכר המיעוט הלאומי במדינה האתנית, וג'מאל תיאר את ההשתתפות האלקטורלית כביטוי לקהילתיות.²¹

עשרה גורמים עשויים להסביר לטעמי את המשך השתתפותם של הערבים בישראל במשחק הפוליטי-פרלמנטרי. חלקם מאפיינים את דפוסי ההצבעה של הערבים בישראל כבר זמן רב, אחרים התגבשו בעת האחרונה. במקצת מהגורמים יש חפיפה מסוימת:

1. הנאמנות המסורתית, החמולתית או השבטית. גורם זה מוזכר רבות בספרות המקצועית, והכוונה להפעלת לחצים על בן המשפחה או על בת המשפחה, על החמולה או על השבט להצביע למועמד או למפלגה המועדפים.
2. הנאמנות המקומית או האזורית. גם גורם אינו חדש והוא נדון לעיל.
3. הנאמנות המפלגתית. יש ציבור גדול של אוהדים, חברים ותומכים, הם ובני משפחותיהם, שלמרות התמורות שחלו במישור המפלגתי, כפי שהצגתי לעיל, נאמנים למפלגתם ללא עוררין, בחינת 'נלך אחריה באש ובמים'. נאמנות כזו רווחת בקרב אנשי המפלגה הקומוניסטית ובקרב אנשי התנועה האסלאמית.
4. הנאמנות השלטונית. הכוונה למקורבי השלטון, דהיינו בוחרים המועסקים על ידי משרדי הממשלה או הנהנים מטובות הנאה שלטוניות. צפוי שבוחרים אלה יצביעו למפלגות השלטון ולמפלגות ציוניות שעשויות להגיע לשלטון.
5. אמונה בתהליך הדמוקרטי. זהו גורם ערכי, והוא פן אחד של התהליך שזכה לשם 'ישראליות'. עיקרו תחושת הביטחון בכך שראוי וכדאי לנסות להשפיע על תהליכי קבלת ההחלטות במדינה, על אף הדיסוננס הקוגניטיבי, דהיינו ההכרה המשותפת לכולם במגבלות כוחו של הנציג הפרלמנטרי הערבי. גורם זה הוא פרי התפתחותה של מודעות פוליטית אזרחית בקרב הערבים בישראל.
6. 'הצבעת זהות'. מושג זה לקוח מרוחאנא, סאלח וסולטאני. הכוונה להצבעה המקנה משקל רב לסוגיית ההשתייכות הלאומית, הערבית-פלסטינית.²² מוטיב זה בלט במסע הבחירות של בל"ד ושל חד"ש, ובהקשר הדתי הוא קיים בפלג הדרומי של התנועה האסלאמית.²³

21 ע'אנם ואוסצקי-לזר (לעיל הערה 8), עמ' 171-202; ג'מאל, שם (לעיל הערה 8).

22 רוחאנא, סאלח וסולטאני (לעיל הערה 1), עמ' 68.

23 ראו דבריו של אבראהים צרצור על כך ש'השלטון כאן צריך להיות מוסלמי בראשות ח'ליפה'. מאוחר יותר הבהירו הוא ונציגים אחרים שאין הכוונה למחיקת ישראל. www.ynet.co.il, 15.2.06; ודיע עואודה, "עם פתיחת מערכת הבחירות, שיח' אבראהים צרצור: 'האמנת ועודי מאמין כי מדינה אסלאמית היא המערכת

7. כוחו של הייצוג הערבי בכנסת והאפקטיביות של זו כבמת מחאה. על אף האמור לעיל בעניין הכנסת, יש הגורסים שהיא איננה מטרה לעצמה אולם חשיבותה נובעת מכך שהיא 'כמה להעלות בה את דברנו ולנסות להדוף מעלינו אסונות כגון הטרנספר אשר חוגים יהודים ימניים קיצוניים [...] קוראים לבצעו'.²⁴
- בגילוי דעת שפרסמו כחמישים אישים בולטים – בהם אנשי אקדמיה, אנשי תקשורת ובעלי מקצועות חופשיים – כשבווע לפני הבחירות, הם קראו לציבור לצאת ולבחור, והדגישו כי הימנעות מהצבעה עלולה להחליש את ייצוג הערבים כמיעוט לאומי ולהפחית את נוכחותם הפוליטית בתחום הציבורי.²⁵
8. השאיפה להשתלבות ולאינטגרציה. על גורם זה כתבו בנימין נויברגר, רענן כהן ואחרים, והוא תקף במידה רבה גם כיום. לפי גורם זה, הצבעה מתפרשת כאות פנימי – וגם חיצוני – של שייכות לחברה הישראלית, מגמה של השתלבות במדינה, השתחררות ממעמד המנודה, התקרבות לקונסנזוס. בעבר כינתי מגמה זו 'לוקליזציה של התהליך הלאומי'. מגמה זו התפתחה מאז הסכמי אוסלו, ובמסגרתה נוצרת סינתזה בין ה'ישראליות' ל'פלסטיניות', קרי התחושה שהערבים הם חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל, ועובדה זו באה לידי ביטוי בהשתתפותם במוסדותיה, אך לישראליות זו נוצק תוכן פלסטיני-לאומי. ולהפך: הימנעות מהצבעה מתפרשת כהתרסה כלפי המדינה, כהדרה מרצון, והיא נותנת הצדקה לכל מוציא דיבתה של האוכלוסייה הערבית בשל התבדלותה וחוסר נאמנותה.
9. תפיסת האזרחות. רוחאנא, סאלח וסולטאני פרשו יריעה נרחבת לסוגיה זו. לדבריהם, 'רוב האזרחים הערבים לקחו את אזרחותם ברצינות מלאה. שליחת נציגים לכנסת, גם אם השפעתם מוגבלת, היא ביטוי לקשר האזרחות (שהאזרח הערבי מודע שהיא בלתי שווה) שמקשר את הקולקטיב הפלסטיני בישראל עם המדינה ומוסדותיה'.²⁶
10. החשש והפחד מההשלכות של ההימנעות מהצבעה. דומה שגם גורם זה השפיע על שיעור ההשתתפות בקרב הערבים. על רקע השיח הציבורי הער בעניין חילופי שטחים והעברת חלקים מאזור המשולש לשליטת הפלסטינים, וכן לנוכח הצטרפותה של ישראל ביתנו בהנהגתו של אביגדור ליברמן למשחק הפוליטי, נראה שבפעולת ההצבעה יש מעין התרסה המכריזה: 'אנחנו כאן'.

הפוליטית היחידה'. " כל אל-ערב, 17.2.06.

24 רפיק ג'בארין, 'לא להחרמת הבחירות', פנורמה, 6.1.06.

25 'גילוי דעת נגד החרמת הבחירות', 21.3.06 (עותק נשלח אל המחבר).

26 רוחאנא, סאלח וסולטאני (לעיל הערה 1), עמ' 102.

סיכום

כעת יש לחזור לשאלת המחקר שבה פתחת: האם חלה תפנית במאפייני הפעילות הפוליטית של המיעוט הערבי? בחלק מהקריטריונים שהצגתי בראשית דבריי לא חל שינוי של ממש: השתתפות נשים וייצוגן; כיווני ההצבעה; הגורם העדתי-דתי; והגורם הגאוגרפי – השפעת האזור והיישוב. יתרה מזאת, כפי שהראיתי בחלק האחרון של דבריי, ישנם גורמים כבדי משקל הממשיכים לעודד השתתפות פעילה בחיים הפרלמנטריים במדינת ישראל, שביטוייה העיקרי הוא הצבעה בבחירות לכנסת.

אולם אין להתעלם מתמורות נרחבות בארבעה קריטריונים אחרים: שיעורי ההשתתפות; מידת הלכידות הפוליטית; משקלה של ההנהגה; ומרכזיותה של המפלגה. ככל אחד מאלה חלו תמורות של ממש המטלטלות את המערכת הפוליטית הפרלמנטרית במגזר הערבי. טעות תהיה להיאחז בעובדה שכל המפלגות הערביות עברו את אחוז החסימה ושהייצוג הערבי בכנסת נותר כשהיה.

עם פרסום תוצאות הבחירות לא אפפה את הציבור הערבי אווירת ניצחון. נהפוך הוא, רבים דיברו על כישלון. הדיבור על הישג, הצליף ודיע עואודה במפלגות, 'הוא רק ניסיון עלוב לטאטא את השגיאות מתחת לשולחן'.²⁷

אין לשלול לחלוטין את השתתפות הערבים בכנסת, אבל אם יימשך המצב הקיים – כלומר הפיצול והפילוג הפנימיים המאפיינים את הפוליטיקה הערבית לא יתאחו, ופעם נוספת ייגזז חלומם של המייחלים לרשימה מאוחדת; חברי הכנסת הערבים לא יצליחו להוכיח שיש בכוחם לשנות את המציאות החברתית-כלכלית; והמפלגות ימשיכו להידמות יותר ויותר למסגרות מרוקנות מתוכן – סביר שהכנסת תהיה פחות ופחות אטרקטיבית לערבים בישראל. שתי תוצאות אפשריות לתחזית עגומה זו. האחת, שהתפתחות מסוג זה, שתדיר את הערבים מהכנסת, תשפיע על יחסי יהודים-ערבים במדינה ותפגע באשיות המשטר הדמוקרטי במדינת ישראל. ייתכן שהמפלגות הצינוניות ייעשו כתובת ראשית עבור הערבים בישראל, אך אם נשפוט אותן על פי דרך התנהלותן עד כה – אפשרות זו אינה סבירה.

התוצאה האפשרית השנייה היא, שאת החלל שייווצר עם התרוקנות הממד הפרלמנטרי ימלאו מסגרות חלופיות אחרות. אזכיר את הגופים הכלל-ארציים, כגון ועדת המעקב והוועד הארצי של ראשי המועצות הערביות; תנועות חוץ-פרלמנטריות כגון התנועה האסלאמית, שהפלג הצפוני שלה מפתח את רעיון אל-מג'תמע אל-עצאמי ('קהילה בלתי תלויה', בתרגומו של נוהאד עלי); גופים החותרים להקמת פרלמנט ערבי ייצוגי; וארגוני החברה האזרחית, הארגונים הלא ממשלתיים כגון עדאלה, מוסאוא, אתג'אה ודומיהם.

27 ודיע עואודה, 'כדי שהמשמעות לא תאבד', כל אל-ערב, 5.5.06.

השיח הפוליטי-לאומי בחברה הערבית בישראל*

סאמי אבו שחאדה

קשה לתאר בקצרה, באופן ענייני ולא שטחי, את השיח הפוליטי-לאומי של הפלסטינים בישראל. במאמר זה אתמקד במפלגת בל"ד (הברית הלאומית הדמוקרטית), שרואה בעצמה נציגה מרכזית של הזרם הלאומי ומעוניינת לארגן את האוכלוסייה הערבית בישראל על בסיס זה. אתבסס בעיקר על דברים שכתבו מנהיגי המפלגה ועל דברים שהתפרסמו בכיטאון שלה ובפרסומים נוספים שיצאו מטעמה.

בל"ד נכנסה לכנסת בשנת 1996 עם מפלגת חד"ש הוותיקה. תהליך הקמתה החל בשנת 1993 בתנאים היסטוריים מעניינים ומורכבים עבור הפלסטינים אזרחי ישראל. בשנות השבעים והשמונים חלו שינויים פנימיים וחיצוניים שהשפיעו על אוכלוסייה זו ועל הפוליטיקה הערבית בישראל בכלל.

השינויים הפנימיים

השינוי הפנימי הראשון הוא התפתחותו של מעמד ביניים חדש בקרב החברה הערבית בישראל. מעמד זה היה מורכב מאנשים משכילים שהשתלבו בשוק העבודה היהודי.

שינוי שני הוא שחיקתה של החקלאות, שהייתה הענף הכלכלי החשוב ביותר בקרב החברה הערבית. השחיקה בענף זה נוצרה בעקבות מדיניות הפקעת הקרקעות שנקטה מדינת ישראל 'היהודית והדמוקרטית'. מאז לא קם בסיס כלכלי אחר לאוכלוסייה הערבית בישראל, והיא נותרה בשולי הכלכלה היהודית.

שינוי שלישי הוא שבני האוכלוסייה הערבית גילו את הפוטנציאל הגלום באזרחותם הישראלית. בתור אזרחים במדינה שמדכאת אותם, הם חשו שעדיין לא מיצו פוטנציאל זה. בשנות השמונים ובתחילת שנות התשעים חל שינוי לטובה במעמד המשפטי: החקיקה הפכה להיות ליברלית יותר, ובג"ץ התגלה כאמצעי משפטי שמסייע להם במאבקם.

* הדברים שלהלן הם סיכום הרצאה שנשאתי ביום עיון בנושא "הפוליטיקה הערבית בישראל לקראת הבחירות לכנסת ה-17", דצמבר 2005, אוניברסיטת תל-אביב.

השינויים החיצוניים

אמנה שלושה שינויים חיצוניים שהשפיעו על התפתחותו של השיח הלאומי בקרב החברה הערבית בישראל. השינוי הראשון הוא כישלוננו של הזרם הלאומי הערבי הכללי, שהחל לאחר מלחמת 1967 ונמשך גם בשנות השבעים והשמונים. כישלוננו של זרם זה התבטא בכך שמדינות ערביות נלחמו במדינות ערביות אחרות. הדוגמה הבולטת ביותר לכך הייתה מלחמת המפרץ הראשונה, שבה מדינה ערבית אחת (עיראק) כבשה מדינה ערבית אחרת (כוויית). מלחמות אלו יצרו משבר גדול בקרב הוגי הדעות הערבים שתמכו בזרם הלאומי, וכן בקרב תומכי הזרם הלאומי בישראל.

שינוי שני הוא שבשנת 1988 אש"ף הכיר במדינת ישראל ולאחר מכן החל במשא ומתן עמה. עד לזמן זה, הזרם הלאומי במדינה טען כי אש"ף הוא הגוף היחיד שראוי לדבר בשמו של העם הפלסטיני, אולם תהליך המשא ומתן הפך את הפלסטינים בישראל לבעיה פנימית ישראלית. הזרם הלאומי לא ידע כיצד לפעול: האם לצאת נגד אש"ף? האם להקים אש"ף אחר? לדעתי, משבר זה טרם נפתר.

שינוי שלישי הוא נפילתה של ברית המועצות בסוף שנות השמונים. הזרם הלאומי במדינה היה שייך לשמאל הפוליטי. התפוררות ברית המועצות יצרה עולם חד-קוטבי שבו שולטת ארצות הברית, וארצות הברית מעולם לא הייתה ידידה טובה של העולם הערבי והעם הפלסטיני.

לנוכח שינויים אלה, בשנת 1993 החלו גופים פוליטיים אחדים לנהל ביניהם דיון: תנועת 'בני הכפר', שהתפצלה והתאחדה כמה פעמים, 'הרשימה המתקדמת לשלום' בראשותו של מוחמד מיעארי, 'ברית שוויון' בהנהגת עזמי בשארה, וגופים נוספים באזור הגליל ובאזור המשולש. דיונים אלו נמשכו כמעט שלוש שנים, ולבסוף הוחלט להקים מפלגה. העובדה שהדיונים נמשכו שלוש שנים מראה כמה סבוך היה המצב וכמה קשה היה לפתור את המשבר.

דילמות בשאלת ההשתתפות בכנסת

ההחלטה להתמודד בבחירות לכנסת לא הייתה קלה עבור הזרם הלאומי הפלסטיני בישראל. בתור זרם לאומי ערבי, ההשתתפות בפרלמנט הישראלי עם חברי הכנסת היהודים הציונים נתפסה בעיניו כפרדוקסית, והוא מתח ביקורת על מפלגת חד"ש משום שעשתה זאת. בסופו של דבר, בשנת 1996 הוחלט בכל זאת להשתתף.

בחינה מדוקדקת של החלטה זו מובילה למסקנה שהיא התקבלה בלית בררה. הזרם הלאומי חש שהוא התרחק מהציבור. תהליך השלום הביא ל'ישראליות' מואצת בקרב הערבים בישראל. אם אינני טועה, בשנת 1992 נוספו עשרות אלפי מתפקדים ערבים למפלגת העבודה. לנוכח

השערוריות הידועות כיום (דוגמת הזיופים שנעשו בגיוס מתפקדים ערבים למפלגת העבודה) קשה לדעת אם המספרים נכונים, משום שבסופו של דבר הצביעו 40,000 פחות ממספר המתפקדים, אולם הלך הרוח הכללי היה: 'העניין הלאומי הגדול הסתיים, מחר תקום לידנו מדינה פלסטינית, ואנו עכשיו ישראלים'. הלך רוח זה הדאיג מאוד את הזרם הלאומי, ואנשיו החליטו להשתתף בבחירות לכנסת כדי למנוע מהשמאל הציוני לשוב ולהיכנס לחברה הערבית.

סיבה נוספת שהשפיעה על ההחלטה היא העובדה שבתקופה זו, כלומר ראשית שנות התשעים, לתנועה הלאומית לא היו מוסדות, ארגונים או עמותות, ולכן היא לא יכלה לקיים קשר ישיר עם הציבור. ההחלטה להשתתף בבחירות לכנסת נבעה מהחשש לאבד את הקהל שלה. במרוצת השנים השתנה מצב זה של היעדר מוסדות וארגונים.

אנשי בל"ד היו שייכים לכל מיני תנועות. על מה אפוא הסכימו ביניהם? מה היו המטרות שלהם? מה הייתה התכנית הפוליטית?

בניגוד למנהיגי הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית, מנהיגי בל"ד כותבים הרבה. הם מפרסמים עיתונים, ספרים ומאמרים, והכתיבה היא חלק ניכר מעיסוקם. את המסה הרצינית ביותר פרסם בשנת 1999 מנהיג המפלגה, עזמי בשארה, והיא נקראת 'מניפסט לאומי דמוקרטי'. זהו ספרון בן שמונים עמודים ובו כמה חלקים. החלק הראשון הוא דיון תאורטי במשמעות המונחים 'דמוקרטיה' ו'לאומיות' בסוף המאה ה-20. בחלק זה מסביר בשארה את משמעותם של המונחים הללו ואת מעמדן של הדמוקרטיה ושל הלאומיות בחברה הערבית. לאחר מכן הוא דן בסוגיה הפלסטינית ובתפקידו של העולם הערבי בנושא זה. שאלה נוספת שהוא מעלה היא מה תפקידו של השמאל לאחר נפילת ברית המועצות ולנוכח השינויים שחלו בשמאל באירופה. נושאים נוספים הם הקשר בין אזרחות לדמוקרטיה ובעיית השוויון בין המינים. ככוונתי להתמקד בעשרים העמודים האחרונים של המניפסט. בעמודים אלה מציג בשארה מקרה מודל, שעליו הוא מיישם את התאוריה שלו על אודות הפלסטינים בישראל. המודל מבוסס על שני עקרונות: 'מדינת כל אזרחיה' ואוטונומיה תרבותית לערבים בישראל.

מדינת כל אזרחיה ואוטונומיה תרבותית

מהי התפיסה של מדינת כל אזרחיה? בשארה (כמו אסער ע'אנם) גורס שהאוכלוסייה הערבית היא אוכלוסיית הילידים שחוותה 'נכבה' ועליה להגיע לפשרה פוליטית. הפשרה הפוליטית שהיא מציעה לרוב שאינו ילידי כאן היא 'מדינת כל אזרחיה'. לדעתו, בעייתית העובדה שמדינת ישראל היא מדינה יהודית. אפילו אם מתעלמים מסוגיות חשובות כגון תכנון וקרקעות, אם המדינה נותנת פירור אחד יותר לאזרח יהודי רק משום שהוא יהודי, היא מפרה את עקרון השוויון. ואם אין שוויון, אין דמוקרטיה. זו נוסחה תאורטית פשוטה למדי. כדי שהמדינה תהיה דמוקרטית, עליה להיות מדינת כל אזרחיה, והיא אינה יכולה להישאר מדינה יהודית. הוא טוען שישראל

אינה יכולה להיות מדינתו של כל העם היהודי בעולם ובו בזמן לנהוג שוויון כלפי היהודים והערבים בתוכה. לכן המודל שהוא מציע הוא 'מדינת כל אזרחיה'.

אולם אם מדינת ישראל תהיה 'מדינת כל אזרחיה', עולה השאלה מה יהיה מעמדם של הפלסטינים אזרחי ישראל? לשם כך ישנו העיקרון השני במודל: בתור מיעוט לאומי הם יהיו זכאים לאוטונומיה תרבותית שתתפתח מלמטה למעלה; ראשית, הם יראו בעצמם קבוצה לאומית ויקימו ארגונים שייצגו אותם בתור מיעוט לאומי. ההצעה של בל"ד: לארגן מחדש את 'ועדת המעקב', לקיים בחירות לגוף זה ולהקים מכוני תכנון ומחקר שילמדו היטב את הבעיות של האוכלוסייה הערבית ויציעו להן פתרונות. התארגנות כזו תכפה על המדינה לקבל את הערבים בתור מיעוט לאומי לכל הפחות בשני מישורים: חינוך ותכנון.

מהי מטרתה של האוטונומיה התרבותית? לשמר את הזהות הלאומית של הערבים בישראל. לאחרונה התפרסמו ידיעות על מעורבות השב"כ במינויים של מנהלי בתי הספר הערביים. בבתי ספר אלה לומדים את ההיסטוריה של עם ישראל ואת התנ"ך של היהודים. בשאר המציע שהערבים ילמדו את עצמם. הם יגבשו את תכניות הלימוד ויפקחו עליהן, וכך ישמרו על הזהות הלאומית שלהם.

מדוע הערבים בישראל זכאים לאוטונומיה תרבותית ולא לאוטונומיה אחרת? הם אינם יכולים לזכות לאוטונומיה פוליטית משום שהם פזורים במקומות גאוגרפיים מגוונים, והם אינם יכולים לזכות לאוטונומיה כלכלית משום שהם חסרי בסיס כלכלי.

כאמור, בל"ד קיימת משנת 1996, ונשאלת השאלה מה השתנה מאז. במה מתבטאת לאומיותם של אנשי הזרם הלאומי, לפי המניפסט של בשארה? לאומיותם מתבטאת בראש ובראשונה בכך שהם מאמינים שקיימת אומה ערבית. שנית, לאומיותם מתבטאת בכך שעמדותיהם משקפות את הקונסנזוס הפלסטיני. הם מעוניינים להתארגן על בסיס זהותם הערבית ולא על בסיס זהותם העדתית, החמולתית, או על בסיס זהות מקומית.

גם השיח הפוליטי על סוגיית השוויון השתנה. הדבר ניכר במחקרים שעוסקים בערבים בישראל וכן בשיח הפוליטי בקרב חברי הכנסת הערבים. סוגיית השוויון הייתה מאז ומתמיד על סדר היום, אך היא לא הייתה מרכזית כפי שהיא בתקופה זו. מאבקה של בל"ד למען השוויון מתבטא בעיקרון שהוצג לעיל — 'מדינת כל אזרחיה'. הזרם הלאומי הוא הזרם הערבי העיקרי, ואולי היחיד, שמתנגד לציונות ולהגדרת המדינה כמדינה יהודית. התנגדות זו היא גם תאורטית, כלומר רעיונית, וגם מיושמת הלכה למעשה באמצעות ההשתתפות בכנסת והגשת הצעות חוק.

הזרם הלאומי במלכוד

הזרם הלאומי התארגן והקים את מפלגת בל"ד. בבחירות לכנסת ה-15 זכתה המפלגה במושב אחד,¹ ובבחירות לכנסת ה-16 ולכנסת ה-17 זכתה בשלושה מושבים. מאז ומתמיד פעלה המפלגה בתחומים רבים, ערכה סקרים ופרסמה מחקרים, אולם דווקא באמצעות ההשתתפות בכנסת נקלעה למלכוד, משום שהיא שרטטה את גבולות המאבק של הערבים בישראל. כבר בשנות התשעים, לאחר ההשתתפות הראשונה בכנסת, פרשו ממנה אחדים מתנועת 'בני הכפר', משום שהבינו כי יש דברים שאי-אפשר להשיג באמצעות הכנסת.

אחת התופעות שמאפיינות תנועות שמאל ברחבי העולם היא שפועלים בהן אנשים ביקורתיים, המפרסמים מאמרי ביקורת חריפים ונוקבים אך בעצמם אינם עושים דבר. תופעה זו קיימת גם בזרם הלאומי וללא ספק מזיקה לו.

כיום בל"ד מייצגת זרם מרכזי בפוליטיקה הערבית בישראל. אך אפילו אם היא תמשיך בדרכה, ואף אם תגדיל את כוחה, היא תימצא באותו מלכוד. אין זה משנה אם יהיו לה ארבעה חברי כנסת או שישה, משום שהערבים במדינת ישראל אינם רצויים לא בקואליציה ולא באופוזיציה. אם ש"ס או שינוי ינהיגו את האופוזיציה, לא יהיה שיתוף פעולה. לערבים קשה להיות חברים בקואליציה ובאופוזיציה של המדינה היהודית.

אינני יודע כיצד היא תצא מהמלכוד. אני מעריך שוועדת המעקב אכן תתארגן מחדש, אך אין זה ודאי. הזירה הפוליטית בישראל משתנה בתדירות גבוהה כל כך, שקשה לצפות את העתיד.

---

1 בכנסת ה-15 כיהן עזמי בשארה כחבר כנסת מטעם מפלגת בל"ד בסיעה משותפת שהיה חבר בה גם אחמד טיבי. טיבי כיהן כחבר כנסת מטעם הרשימה הערבית להתחדשות (תע"ל).

המפלגות הציוניות והבוחר הערבי – קשר מתחדש?

רענן כהן

ריבוי זיקות ולחצים המשפיעים על הבוחר הערבי

במסגרת הדיון בערבים אזרחי ישראל, יש להביא בחשבון כמה גורמים המשפיעים על החלטתם באיזו מפלגה לבחור. ראשית, הם רואים בעצמם מיעוט לאומי המזדהה עם האוכלוסייה הפלסטינית שמעבר לקו הירוק ועם בני האומה הערבית הנמצאים במדינות המקיפות את ישראל, אשר רובן נתונות עדיין בסכסוך עמה. התוצאה היא שהערבים חצויים בין שתי מגמות פוליטיות מנוגדות: מגמת השתלבות ומגמה לעומתית. מצד אחד הם אזרחים ישראלים. מצד אחר, הם מיעוט במדינה הנמצאת בסכסוך עם הקבוצה האתנית שהם שייכים אליה. גורם נוסף הוא ריבוי הזיקות של הבוחר הערבי: לחמולה, לעדה, לעם הפלסטיני, לאומה הערבית, לדת האסלאם ולחברה הישראלית. לעתים זיקות אלו מנוגדות זו לזו. גורם שלישי וחשוב הוא הסכסוך הישראלי-ערבי, בייחוד הסכסוך הישראלי-פלסטיני.¹ לאחר מלחמת ששת הימים גדלה חשיבותו של גורם זה ובר כבד התחזק המאבק לשוויון.

הרשימות הנלוות – החמולה כמסגרת פוליטית ראשונה

הקשר בין המצביעים הערבים לבין המפלגות הציוניות היה מבוסס בראש ובראשונה על הארגון החמולתי. מפא"י, שהייתה מפלגת השלטון בשלושת העשורים הראשונים של המדינה, הניחה כי רוב הציבור הערבי לא יצביע למפלגות היהודיות ורצתה להימנע מהכנסת נציגים ערבים לרשימותיה. לשם כך היא הקימה את הרשימות הנלוות והציבה בראשן ראשי חמולות גדולות ובעלות השפעה. אולם כבר בשנת 1975, השנה שבה התחלתי לכהן כראש אגף המיעוטים במפלגת העבודה, הבנתי שמדובר במקסם שווא שאין לו אחיזה במציאות החברתית של המגזר הערבי. משטר החמולות החל להתערער, ואת מקומם של המנהיגים המסורתיים תפסו

1 לניתוח מורחב של שיקולי הערבים בבחירת מפלגה במערכות הבחירות לכנסת ראו רענן כהן, זרים בביתם – ערבים, יהודים, מדינה, תל-אביב: דיונון, 2006.

מנהיגים משכילים יותר ורדיקליים יותר. במבט לאחור, שיטת הרשימות הנלוות הייתה שגויה, משום שהיא התעלמה מהשינויים שחלו בחברה הערבית. שיטה זו לא איתרה במועד כוחות חדשים וצעירים בעלי השכלה, שיהיו נאמנים לזהותם הערבית אך גם יהיו מוכנים להזדהות כישראלים, לבסס את מעמדם בקרב הרוב במדינת ישראל ולקיים דו-שיח וחיי שיתוף למען שתי הקהילות.

נטישת הרשימות הנלוות והמעבר לתמוך במפלגות הציוניות

רצח חבר הכנסת הברדווי השיח' חמאד אבו-רביעה בשנת 1981 היה הסימן לקריסתן הסופית של הרשימות הנלוות. בעקבותיו שינתה מפלגת העבודה את מדיניותה וקראה לאזרחים הערבים להצביע לה ישירות. ארבע שנים קודם לכן, ב-1977, עלתה מפלגת הליכוד לשלטון. היא הצליחה למשוך אליה קולות של אזרחים ערבים, בעיקר של הדרוזים, ושילבה אותם בפעילות פוליטית. בתמורה היא הכניסה לרשימותיה מועמדים דרוזים. בכנסת ה-16, למשל, נבחרו שני חברי כנסת דרוזים מטעם הליכוד – איוב קרא ומג'לי והבה – ולאחר התפטרותו של עמרם מצנע מהכנסת, הצטרף צאלח טריף מטעם מפלגת העבודה. באותה כנסת בחרו הדרוזים בכל המפלגות הציוניות. המספר הכולל של הקולות היה לא יותר מאשר 28,667 קולות, דהיינו כמנדט אחד. יש לזכור שאחוזי ההצבעה בכנסת זו היה מהנמוכים ביותר בכל התקופות והגיע לכ-60%. ההחרמה הייתה מסיבית ביותר ויתכן שנבעה, בין היתר, מהמשבר שהתפתח ביחסים עם הממסד הישראלי בעקבות האירועים האלימים באוקטובר 2000. גם בקרב הדרוזים חלה ירידה משמעותית בהשתתפות בהצבעה והגיעה בכנסת ה-16 ל-61% לעומת 75% בכנסת ה-15. זהו השיעור הנמוך ביותר מאז קום המדינה. זהו ביטוי של חוסר עניין בבחירות ואי שביעות רצון מהממסד הפוליטי בצד התחושה כי המדינה מזניחה את הטיפול בבעיותיהם למרות שירותם בצבא.²

נכונותן של המפלגות הציוניות כמו מפלגת העבודה, מפ"ם, מר"ץ ומפד"ל, לצרף לשרותיהן ערבים הביאה להצטרפות הולכת וגוברת של ערבים למפלגות אלו. המפלגות הציוניות ראו בבחורים הערבים מאגר קולות ותו לא, והתחמקו מלעסוק בשאלות רגישות שאין עליהן הסכמה רחבה, למשל, מעמדם של הערבים במדינה המוגדרת יהודית ודמוקרטית. לרשות המפלגות הציוניות עמדו משאבים כגון תקציבים, רישיונות ומינויים, והן נתנו אותם לראשי הציבור הערבי. כך אפשר להסביר מדוע ניתנו קולות ערביים למפד"ל ולש"ס, ששלטו במשך שנים רבות במשרד החינוך ובמשרד הפנים.

² ראה בנספח טבלה של התפלגות תוצאות הבחירות לכנסת ה-16 במגזר הערבי והדרוזי, כחתך ארצי, אזורי וערתי.

שינויים אלו הביאו לכך שמהכנסת העשירית (1981) עד הכנסת ה־13 (1992) זכו המפלגות הציוניות בכמחצית מקולות הערבים, ורוב הקולות ניתנו למפלגת העבודה. נראה שדווקא לאחר היעלמות הרשימות הנלוות ניסה המגזר הערבי בישראל להשתלב בממסד, אך בסוף שנות השמונים של המאה ה־20 קמו מפלגות ערביות עצמאיות שהחלו לנגוס בשיעורי ההצבעה של הערבים למפלגות הציוניות.

ההימנעות מהצבעה – בריחה או מחאה?

המניעים להשתתפותה של האוכלוסייה הערבית בבחירות בעבר לא נבעו מגורמים סמליים או נורמטיביים של הענקת לגיטימציה למכלול הערבים שייצגה המערכת הפוליטית, אלא מכך שהערבים ראו בבחירות הדמוקרטיות אפשרות יחידה לשינוי יחסה של המדינה כלפי אזרחיה הערבים. השתתפותם של הערבים אזרחי ישראל בהצבעה הייתה, אפוא, בגדר פעולה רציונלית ולא הייתה מנותקת ממכלול הגורמים הנסיבתיים המשפיעים על חייהם. המפלגות הערביות לא נכללו עד כה בקואליציות שהוקמו, בין אם בראשות הליכוד או בראשות העבודה. מצב זה משפיע אף הוא על ההימנעות, כי הערבים חשים שהם אינם גורם משפיע על השלטון. העלייה באחוזי הצבעת הערבים בבחירות 1996 ו־1999 (לאחר הירידה שהחלה בתחילת שנות השבעים) ארעה משום שהמצביעים החלו לתפוס את ההשתתפות בבחירות כאפשרות האופטימלית בנסיבות הפוליטיות הנתונות בישראל. אך עלייה זו חזרה לרמה הממוצעת שהייתה עד לכנסת האחת־עשרה (1984). אפשר להסביר את העלייה הזאת באחוזי ההצבעה כמומנטום החיובי ביחסי יהודים – ערבים, שהחל בתקופת יצחק רבין ונמשך לאחר רציחתו. מצד שני, אפשר לראות, כי ככל שהמודעות הפוליטית של האזרחים הערבים עלתה, כך ירד אחוז השתתפותם בהצבעה וזאת במקביל לצמיחתן של תנועות חוץ־פרלמנטריות, שבחלקן קראו לערבים להחרים את הבחירות לכנסת ולהימנע בכך מלהעניק לגיטימיות למדינה ולמערכת הציונית.

למן הכנסת ה־14 (1996) נוטה הציבור הערבי להצביע למפלגות הערביות הלאומיות, שהן: המפלגה הדמוקרטית הערבית (מד"ע), בראשותו של עבד אל־והאב דראושה, הברית הלאומית הדמוקרטית (בל"ד), בהנהגתו של עזמי בשארה, התנועה האסלאמית (המיוצגת ברשימה הערבית המאוחדת, רע"ם), והמפלגה הקומוניסטית הוותיקה רק"ח שהפכה לחד"ש. נטייה זו נובעת בעיקר מתחושת האכזבה מהמפלגות הציוניות. התמיכה במפלגות הציוניות ירדה בשנים אלו במידה ניכרת. בכנסת ה־16 (2003) הצביעו להן 28% מבעלי זכות הבחירה הערבים, ובכנסת ה־17 (2006) הצביעו להן 25%.

יש לזכור שבכנסת ה־14 ובכנסת ה־15 ההצבעה נעשתה באמצעות שני פתקים: פתק אחד לראשות הממשלה ופתק שני למפלגה. בעקבות כך חלה ירידה בשיעור התמיכה במפלגות

הציוניות, ולעומת זאת חלה עלייה בשיעור התמיכה במפלגות הערביות הלאומיות. בד בבד חלה עלייה ניכרת בשיעורי ההימנעות מהצבעה. בכנסת ה-11 שיעור המצביעים בקרב המגזר הערבי עמד על כ-74%, בכנסת ה-16 הצביעו כ-60% מבעלי זכות הבחירה, ובקרב הבדווים בנגב שיעור ההצבעה היה אף נמוך עוד יותר ועמד על כ-47% בלבד. בכנסת ה-17 הצביעו רק כ-53% מבעלי זכות הבחירה. יש המגדירים תופעה זו התבדלות אזרחית ופרלמנטרית של הציבור הערבי.

שתי התרחשויות פוליטיות היו עשויות להביא לעלייה בשיעורי ההצבעה למפלגות הציוניות: בחירתו של עמיר פרץ לעמוד בראש מפלגת העבודה והקמתה של מפלגת קדימה בידי אריאל שרון.

אשר לעמיר פרץ: קודם לבחירתו לתפקיד זה הוא כיהן כיושב ראש ההסתדרות. כידוע, ההסתדרות היא אחד הגופים הפוליטיים היחידים שבו הערבים חשים שיש להם מעמד שווה. ואכן ייצוגם במוסדות הנבחרים של ההסתדרות היה די קרוב לחלקם באוכלוסייה, דבר שלא נעשה בשום גוף פוליטי אחר במדינה. ההסתדרות הבטיחה להעניק תפקידים בעלי משמעות וכך היא זכתה לתמורה בקלפי. כשעמיר פרץ עמד בראש ההסתדרות ובראש מפלגת עם אחד, 20% מכלל המצביעים למפלגה היו ערבים, ובבחירות המוקדמות במפלגת העבודה קיבל עמיר פרץ 45% מקולות המתפקדים הערבים.

אשר למפלגת קדימה: אריאל שרון עמד בראש המטה הערבי של קדימה והצהיר שבכוונתו לשלב ערבים בקואליציה ואף בממשלה.

על אף האמור לעיל, ולמרות העובדה שבמפלגת העבודה הוצבו שני מועמדים ערביים במקומות ריאליים (נאדיה חילו במקום ה-15 וראלב מג'אדלה במקום ה-19), לא חלה עלייה בשיעורי ההצבעה למפלגות הציוניות. לדעתי, הסיבה העיקרית לכך היא השפעתם המתמשכת של אירועי אוקטובר 2000 על יחס האזרחים הערבים לממסד בישראל. בבחירות הללו ירד שיעור ההצבעה למפלגות הציוניות ל-25%. אף שמפלגת העבודה מינתה שר ערבי ראשון, אינני צופה עלייה בשיעור ההצבעה למפלגה בבחירות הבאות.

ניתוח דפוסי ההצבעה בקרב המגזר הערבי מראה כי הערבים הולכים ומתרחקים מהפוליטיקה הישראלית. את מקומן של המפלגות הממסדיות תופסים ארגונים חוץ-פרלמנטריים ולא ממשלתיים. ארגונים אלה עוסקים, למשל, במתן ייעוץ משפטי, בנושאים דתיים, בתחומי בריאות, בספורט, בחינוך, בטיפול בקשישים, בפעילות נשים ועוד. ארגונים חוץ-פרלמנטריים אלה ימשיכו למלא תפקידים מרכזיים בקרב הציבור הערבי, ומשקלם אף יתחזק בשל מעמדם הנחות של הערבים בפוליטיקה הישראלית.

קיומם של ארגונים אלה אינו מעיד על חידוש הקשר עם המפלגות הציוניות. אלה תמשכנה לזכות רק בקולות הגרעין הקשה, דהיינו כ-25%. המאמצים שעושים לאחרונה מנהיגים ערבים

להקים גוף פוליטי ארצי נבחר שישמש פרלמנט חלופי יביאו לעלייה בשיעורי ההימנעות מהצבעה. מאמצים אלה מצאו ביטוי במסמכי "החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל", על-פיהם מדינת ישראל צריכה להיות מדינה דו-לשונית ורב-תרבותית ולא עוד מדינה יהודית ודמוקרטית. מסמכים אלה מהווים אידאולוגיה פוליטית השוללת את אופייה היהודי של המדינה, את מבנה משטרה ואת זהותה הציונית ומניחים תשתית רעיונית המחזקת את החיץ בין הרוב היהודי והמיעוט הערבי ויש בה כדי לסלול את הדרך לגורמים קיצוניים העלולים להביא להתנגשויות אלימות. הם רואים ביהודים כמתנחלים ואילו הערבים הם ילידי הארץ עם זכויות עודפות.

התפלגות תוצאות הבחירות לכנסת השש-עשרה במגזר הערבי והדרוזי

סה"כ	מפלגות ציוניות					סה"כ	מפלגות ערביות					קולות כשרים	האזור
	אחרים	עם אחד	מ"צ - הבחירה המוקדמת - שחר	מחל - הליכוד	אמת - העבודה - מירד		דע"מ - ארגון הפעולה	מ"מ - בית לאומית	בית - לאומית	ח"ש - חזית דמוקרטית שלום ולשוויון	רע"מ - רשימה ערבית מאוחדת		
27,714 (19%)	8,059	6,971	4,415	2,431	5,838	119,186 (81%)	448	5,738	53,718	28,116	31,166	146,900 (65%)	גליל
13,535 (18%)	1,663	2,795	4,994	564	3,519	61,036 (82%)	1,322	11,936	18,739	11,919	17,120	74,571 (57%)	משולש
28,667 (77%)	7,671	4,455	1,179	6,108	9,254	8,710 (23%)	37	111	3,811	2,053	2,698	37,377 (61%)	דרוזים
6,447 (45%)	1,742	718	768	794	2,425	7,956 (55%)	55	595	1,122	3,915	2,269	14,403 (50%)	כרזים בגליל
7,106 (30%)	0	2,032	981	543	3,550	16,323 (70%)	60	646	2,596	10,027	2,994	23,429 (47%)	כרזים בנגב
854 (34%)	139	179	239	115	182	1,664 (66%)	1	8	315	42	1,298	2,518 (64%)	ניצרים
871 (81%)	88	295	64	96	328	199 (19%)	2	2	10	176	9	1,070 (47%)	צ'רקסים
84,194 (28%)	19,362	17,445	12,640	10,651	25,096	216,036 (72%)	2,887	19,036	80,311	56,248	57,554	300,268 (59%)	סה"כ

(מקור: ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-16. הנתונים עובדו על-ידי המחבר)

הערבים בישראל: בחירת תקשורת בתקשורת בחירות

ח'ליל רינאוי

במאמר זה אעסוק בתקשורת הערבית, אך לפני שאפנה לנושא זה ברצוני לדון בכמה נושאים אחרים. ראשית כל, הבחנתי בכך שמציגים את ההנהגה הערבית כהנהגה שיש לה תיאוריה, תכנית, תבנית אסטרטגית שהממסד מתכוון למנוע. יש הטוענים שהמנהיגים הערבים עושים עוול לחברה הערבית, אך אלה מתעלמים מתהליכים רבים שקורים בעולם. אחד מהם, שהוא חשוב ומורגש בקרב כולם, הוא תהליך הגלובליזציה, שבא לידי ביטוי בכלכלה, בפוליטיקה וגם בתקשורת.

בחיים המודרניים התקשורת קובעת את סדר היום ולכן היא שחקן מרכזי. עם זאת, יש לזכור שהנושא שלנו הוא החברה הערבית בישראל, וחברה זו היא דו-ערכית: היא איננה מודרנית אך גם אינה מסורתית; מצד אחד היא מגויסת אך מצד אחר היא אינה כזאת. משנות החמישים ועד ימינו השתנו דברים רבים, וכיום האוכלוסייה הערבית היא מורכבת ומגוונת.

בספרי 'החברה הערבית בישראל – סדר יום אמביוולנטי', טבעתי את המושג 'דור הזעתר', שהוא הדור הראשון בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל. זהו הדור המסורתי ביותר ובעל הזהות הערבית פלסטינית החזקה ביותר כי היא חלק מאורח החיים שלו. דור זה התייחס לתהליך השתלבותו המעטה בחברה הישראלית כאמצעי הישרדות במדינה ולא כחלק אינטגרלי ממנה. הדבר התבטא באחוזי הצבעה גבוהים למפלגות הציוניות בשנים הראשונות אחרי קום המדינה. לעומת זאת, 'דור המקדונלדס', שהוא הדור השלישי בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל, נטש כמעט לחלוטין את אורח החיים המסורתי שאפיין את 'דור הזעתר' ואימץ באופן כמעט גורף את אורח החיים הישראלי המודרני, לא מתוך בחירה אלא כאורח חיים שנולד לתוכו, כולל אימוץ הזהות הישראלית על כל מרכיביה. 'דור תנובה', שהוא הדור השני בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל, מתמקם באמצע בין שני הדורות האלה. דור זה טיפח לעצמו מרכיבי זהות הן מהעבר המסורתי שלו הן מהחברה היהודית-ישראלית, דבר שהביא להתפתחותה של הזהות האמביוולנטית בתוכו.

באותו ספר ניסיתי להסביר את עמדתם של חברי הכנסת הערבים אשר ברובם שייכים ל'דור תנובה', אך קיבלתי ביקורות נוקבות מיהודים ומערבים כאחד. טענתי שאותם חברי כנסת, שהמסד מאשים אותם בקונספירציה נגדו, מנסים לייצג את האינטרסים של הציבור הערבי בארץ וגם את הצד הערבי בכלל בסכסוך, באופן שאינו מבייש חברי פרלמנט בדמוקרטיית הנאורות ביותר בעולם. הם עולים על בימת הכנסת ומדברים בזכות הפלסטינים ובגנות צה"ל. לאחר מכן התקשורת נאחזת בדבריהם ומבקרת אותם קשות. אחרי שהם גומרים לנאום, הם יורדים למזנון הכנסת וסוגרים עסקה פרלמנטרית עם חבר כנסת מהימין, דבר שהוא לגיטימי מאוד כי הוא חלק מהמשחק הדמוקרטי והפרלמנטרי.

התקשורת הערבית עושה את המוטל עליה במסגרת הדו-ערכית הזאת. השאלה היא: כיצד מחליטים באיזה אמצעי תקשורת להשתמש כדי לקדם את האינטרסים של מפלגה זו או אחרת, ומי מחליט? אני מבקש להתחיל במשהו קונקרטי, המוזכר בספר שכתבתי על אודות התקשורת הערבית בישראל. הספר טרם פורסם.

הסיפור הוא על עורך עיתון, שהוא גם בעל העיתון, הפונה לאחד הכתבים שלו ומבקש ממנו לערוך ריאיון עם אחד השירים הבכירים בממשלה. הכתב, שאני מכיר אישית, קיבל פקס ובו שאלות מוכתבות ממשרדו של אותו שר. הכתב סירב להסתפק בשאלות הללו, אולם עורך העיתון הסביר לו כי זה מה שעליו לעשות. מדוע? משום שאותו עורך הוא שמנהל את יחסי הציבור של אותה מפלגה – המפלגה שאליה השר שייך – באותה מערכת בחירות (המקרה לא קרה בבחירות האחרונות בהכרח). כך נעשית התעמולה הסמויה בתקשורת הערבית המסחרית. כמובן, אינני מאשים את כל התקשורת המסחרית הערבית, אני מתכוון לעיתון המסוים הזה. כמו כן אני מתכוון אך ורק לתקשורת הערבית הכתובה, משום שהרדיו הוא אמצעי תקשורת חדש יחסית בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל.

ישנם שני סוגי עיתונות: עיתונות מפלגתית ועיתונות מסחרית. יש עיתונים מסחריים רבים, ושלושת המרכזיים בהם מבחינת התפוצה (על פי הסקר שערך אמל ג'מאל) הם: כל אל-ערב במקום הראשון, סינארה במקום השני ופנורמה במקום השלישי. שלושת העיתונים הללו שייכים לשלושה משרדי פרסום במגזר הערבי. בעליהם הם גם הבעלים של משרדי הפרסום. העיתון משמש להם שופר שבאמצעותו הם עורכים את הקמפיין הפוליטי או המסחרי, וגם הרווח שלהם גדל.

כעת אמנה מאפיינים אחדים של העיתונות הערבית. המאפיין הראשון הוא שבעיתונים הערביים אין הפרדה בין העורך לבין הבעלים. בדרך כלל ממלאים את שני התפקידים אנשים מאותה משפחה: האישה היא הבעלים והעיתון רשום על שמה, והבעל או אחד הילדים הם העורכים בפועל.

מאפיין נוסף הוא שמרבית העיתונים המסחריים יוצאים לאור פעם בשבוע, בדרך כלל בסוף השבוע. עובדה זו הביאה להתפתחות 'קריאת סוף השבוע'. ההיבט החדשתי של עיתונות כזאת דל מאוד, משום שאין 'סקופים', והצורך בחדשות מתמלא בעזרת אמצעי תקשורת חלופיים. כמו כן רמת המקצועיות של רוב העובדים בתקשורת הערבית נמוכה, לא מפני שאין סגל מקצועי מוכשר, אלא משום שתנאי העבודה גרועים.

מאפיין נוסף הוא מידת האמון שרוחשים הערבים לאמצעי התקשורת. בערבית נהוג לומר 'חכי ג'ראיד' ('נאמר בעיתונים') כשרוצים לומר על דבר מה שהוא דבר הבל. התקשורת הערבית, הן המסחרית הן הפוליטית-מפלגתית, נתונה ללחצים מצד הצנזורה הצבאית ומצד המוסדות, בייחוד מצד לשכת הפרסום הממשלתית, שמחלקת את תקציבי הפרסום לפי קריטריונים לא ברורים. היא נמצאת בין הפטיש – הרחוב הערבי – לבין הסדן – הממסד, הצנזורה, ולכן היא מתנהגת בדו-ערכיות. אני מכנה תקשורת כזאת 'תקשורת לוליינית', משום שהיא מתפקדת כמו לוליין שיש לו שלושה כדורים והוא מנסה להשאיר אחד מהם באוויר. הוא מנסה ללכת בין הטיפות.

אחלק את הדיון בתפקידה של העיתונות הערבית בזמן בחירות לשני חלקים: החלק הראשון הוא התקשורת המפלגתית. בתקופת בחירות העיתון המפלגתי מנהל תעמולה למפלגה שהוא מייצג. זה טבעי ומובן, ואין צורך להרחיב על כך. החלק השני הוא התקשורת המסחרית, ועליו ראוי להרחיב, משום שתקשורת זו נמצאת בבעלות פרטית ומטרתה להשיג את מרב הרווחים. כאמור, היא בבעלותם של משרדי פרסום, ואלה משתתפים בדרך כלל בקמפיינים התעמולתיים. משרדי הפרסום מעבירים את החומר הפרסומי-תעמולתי, שהוא כביכול אובייקטיבי, לעיתונים שבבעלותם, ושם נעשים יחסי ציבור ותעמולה, בין היתר באמצעות מודעות בתשלום. בד בבד העיתון מנסה להחדיר פרסומת סמויה לאותן מפלגות שהוא מנהל את יחסי הציבור שלהן. הוא עושה זאת באמצעים מגוונים: ראיונות, מאמרים, סיקור של המפלגה, הצגת הישגיה של הממשלה שהמפלגה שותפה בה, וכן בעזרת חומר פרסומי המוצג כחומר חדשתי. מכך עולה שבמקום לתפקד כאמצעי תקשורת של מיעוט מקופח ומופלה, במקום לחקור כיצד פעלו המפלגות למען הציבור הערבי, ובכלל זה המפלגות הערביות, מבצע העיתון סוג של תעמולה. לשון אחר, התקשורת מועלת בתפקידה ומתנהגת בדו-ערכיות. היא מנהלת את יחסי הציבור של מפלגה מסוימת או של הממסד בזמן בחירות, ולמעשה מוטלת עליה החובה לשקף את הלכי הרוח במגזר הערבי, ואלה עשויים להיות עוינים מאוד לממסד. התוצאה הסופית היא סיקור שנע בין יחסי ציבור למפלגות שנובעים משיקולים פוליטיים וכלכליים לבין ניסיון לרצות את הרחוב הערבי בכללותו.

חלק שלישי

החרמת הבחירות וחלופות חוץ־פרלמנטריות

החרמת הבחירות בקרב הציבור הערבי: פרספקטיבה של עשור (1996-2006)

עזיז חידר

במאמר זה אדון בארבעה נימוקים להחרמת הבחירות בקרב הציבור הערבי בישראל. הנימוק הראשון הוא אידאולוגי-עקרוני, והוא מאפיין בעיקר שני גופים: תנועת 'בני הכפר', שאימצה את עקרון החרמת הבחירות מאז היווסדה, והפלג הצפוני של התנועה האסלאמית. הנימוק השני הוא תפיסת מעמדם של הערבים בישראל. הניסיון של הערבים בישראל מלמדם כי הם אינם יכולים לשנות את מעמדם ולשפר את מצבם באמצעות הפעילות הפרלמנטרית, ולכן הם קוראים להחרים את הבחירות ולחפש חלופות לשיפור מצבם. הנימוק השלישי הוא טקטי. יש ערבים המשוכנעים כי בתנאים מסוימים, או במערכות בחירות מסוימות, החרמת הבחירות עשויה להשפיע יותר מאשר הצבעה. הנימוק הרביעי הוא מחאה נגד המפלגות הערביות ונגד המנהיגות הערבית. נימוק זה בלט בבירור בבחירות האחרונות.

בבחירות האחרונות שיעור ההצבעה במגזר הערבי היה הנמוך ביותר בתולדות המדינה. עובדה זו מפתיעה משני טעמים: הטעם הראשון הוא שלראשונה בישראל תוגמלו הבוחרים הערביים באמצעים מאמצעים שונים; ראשית, הם קיבלו כסף מהמפלגות הערביות. זוהי תופעה חשובה, שלבטח תשפיע על מערכות הבחירות העתידיות. שנית, הם קיבלו מלגות לימודים בירדן. בעבר, המפלגה הקומוניסטית העניקה מלגות לערבים שלמדו במזרח אירופה. כיום, ממלכת ירדן מעניקה מלגות למפלגות הערביות ולמנהיגים הערבים בישראל, והם מחלקים אותן בקרב בוחרים פוטנציאליים. בירדן לומדים כיום 6,800 תלמידים השייכים לאוכלוסייה הערבית בישראל – אם כי לא כולם זכו למלגות – לעומת 10,000 תלמידים ערבים הלומדים כאן. הטעם השני הוא שהרשות הפלסטינית, ביחוד תנועת הפת"ח, השקיעה מאמצים רבים בניסיון לגרום לערבים להשתתף בבחירות. הרשות הפלסטינית מעורבת מאוד בבחירות בישראל, משום שהיא מעוניינת שמנהיגים ערבים מסוימים יהיו חברי כנסת. מעורבות זו החלה בשנות השמונים של המאה ה-20, היא גברה בשנות התשעים, וגם כיום היא ניכרת. ככל

שהדבר נשמע מדהים, הנטייה בפת"ח היא להשפיע על הערבים להצביע למפלגות הציוניות ולא למפלגות הערביות.

לדעתי, מבחינה טקטית החרמת הבחירות האחרונות לא הייתה מוצלחת, משום שחלה נסיגה בכוחה של הדמוקרטיה הישראלית. יש בישראל מעבר מדה-לגיטימציה של מפלגות ערביות בקואליציה הממשלתית לדה-לגיטימציה של הקול הערבי בכלל. לראיה, גם בפעילותן של המפלגות היהודיות בקרב האוכלוסייה הערבית חלה נסיגה בבחירות האחרונות. במילים אחרות, אנשים רבים ומפלגות רבות בישראל יהיו שבעי רצון מכך שהערבים יחרימו את הבחירות. הם יכנו זאת 'התבדלות'. מכאן, שמוותרים על הקול הערבי, ולכן ההשפעה של החרמת הבחירות פחותה יחסית לתקופות שבהן הקול הערבי היה חזק יותר.

עם זאת, בבחירות האחרונות, בד בבד עם ההחרמה, התארגנו קבוצות ואנשים באוכלוסייה הערבית וניסו למצוא תחליפים למשאבים שמספקת מדינת ישראל. לראשונה בתולדות הערבים בישראל פועלות קבוצות לגיבוש אסטרטגיה לפיתוח המגזר הערבי, ואינן מסתפקות בדיבורים על כך. אני עצמי חבר בקבוצה הכוללת 25 אנשי אקדמיה ופעילי ציבור ערבים, ואנו עוסקים בגיבוש אסטרטגיה כזאת במשך שנה. אנו מאמינים שאין לוותר על ההשתתפות בכנסת, אך בד בבד יש לפתח תכניות ואסטרטגיה לאוכלוסייה הערבית, שאם לא כן – המצב ימשיך להידרדר.¹

כאמור, תנועת 'בני הכפר' הייתה הראשונה בקרב האוכלוסייה הערבית שקראה להחרים את הבחירות מהנימוק העקרוני-אידאולוגי. יש לציין כי תנועה זו אינה דוחה על הסף פעילות פרלמנטרית באשר היא, אולם היא סבורה שבמדינת ישראל פעילות זו היא חסרת תועלת, בשל הסכסוך הישראלי-פלסטיני, שהוא סכסוך קיומי. חברי התנועה סבורים כי לו היו מצביעים, היה בכך משום הודאה שגורל הערבים בישראל שונה מגורלם של יתר הפלסטינים. לפיכך הם החרים את הבחירות בישראל מאז ומתמיד.

בשנת 1992 הבינו חברי תנועת 'בני הכפר' שרוב האוכלוסייה הערבית תומכת בהצבעה והחליטו לשקול את הנושא מחדש. הם גיבשו תכנית להשתתפות בבחירות ולפיה הם עצמם לא יהיו מועמדים לכנסת אלא ישתתפו בבחירות במסגרת גוף פוליטי מהשמאל, בתנאי שהם לא יהיו פעילים בגוף הזה. חברים בתנועה המבקשים להצביע בעד הגוף הזה – יצביעו.² כמו כן, הם דחו את יישום התכנית לבחירות 1996. למעשה, הם לא השתתפו בבחירות אף

1 הקבוצה פרסמה את האסטרטגיה לשינוי מעמדה של האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל ולפיתוח מגוון תחומי החיים בכותרת 'החזון העתידי של הערבים הפלסטינים בישראל', ועוררה דיונים רבים בתקשורת ובאקדמיה הישראלית.

2 לדיון בנושא ראו: עזיז חידר, התנועה הלאומית המתקדמת – בני הכפר, הוצאת אוניברסיטת ביר זית, 1995.

פעם. כידוע, התנועה נחלשה מאוד, רבים ממנהיגיה ומחבריה עברו לבל"ד, ואלה שנשארו שבו וקראו להחרים את הבחירות.

אשר לתנועה האסלאמית, כבר מראשיתה היו בה שני זרמים: 'הפלג הצפוני' ו'הפלג הדרומי'. הפלג הצפוני תמך מלכתחילה בהחרמת הבחירות מהנימוקים האלה: ראשית כל, 'השתתפות בבחירות נוגדת עקרונות את רוח האסלאם ואת חוק האסלאם'.³ שנית, אנשי הפלג סברו כי באמצעות הכנסת יכפו על המוסלמים בישראל כללים ודפוסי התנהגות שמשמעם ויתור על חלק מעקרונות האסלאם. ושלישית, הם הבינו שהשתתפות בבחירות משמעה הכרה בכך שהכנסת היא גוף עליון שכולם כפופים לו, הקובע נורמות התנהגות, ולכך לא יכלו להסכים.⁴ בשנת 1988 הגיעו שני הזרמים של התנועה האסלאמית להסכם ולפיו הם לא ישתתפו בבחירות אך לא יקראו להחרים באמצעות כרוזים או בדרכים אחרות. ההסכם החזיק מעמד עד שנת 1996. בשנה זו התפלגה התנועה, והפלג הצפוני ממשיך להחרים את הבחירות.

אשר לנימוק הטקטי, אני עצמי החרמתי את בחירות 1996 מנימוק זה. פרסמתי שלושה מאמרים בעיתון סינארה ובהם כתבתי: 'יש לנו הזדמנות ראשונה ללמד את מפלגת העבודה ואת שמעון פרס לקח ולהשפיע, משום שמדובר בבחירות ראשונות שהן בחירות ישירות לראשות הממשלה'. קיבלתי תגובות משני מנהיגים: אבראהים נמר חסין, יו"ר ועדת המעקב דאז, ויאסר ערפאת. שניהם אמרו: 'הבחור הזה השתגע'. נמר חסין אמר: 'מג'נון'.

לאחר מכן פרסמתי עוד מאמר שהופנה לערפאת, ובו כתבתי: 'אני מקווה שזו הפעם האחרונה שאתה מתערב בעניינים של הערבים בישראל. אתה עושה זאת יותר מדי'.⁵ לאחר פרסום המאמר קיבלתי תגובה מאחד היועצים המוכרים של ערפאת, חסן אל-בטל, שהתפרשה על פני עמוד שלם וכך נכתב בה: 'זו לא מעורבות; אנחנו עם אחד. אי-אפשר לדבר כאן על מעורבות כאילו של צד שני'.⁶ מכל מקום, הקריאה שלי להחרים את הבחירות הייתה לשווא. הערבים בישראל לא היו מוכנים לצעד כזה.

בבחירות האחרונות בלטו שלושה מהנימוקים שמניתי: הנימוק האידאולוגי-עקרוני, תפיסת מעמדם של הערבים בישראל וכישלון ההנהגה הערבית, בייחוד של חברי הכנסת. אסעד ע'אנם חָבַר לתנועת 'בני הכפר' ויחד הם קראו להחרים את הבחירות משלושת הנימוקים הללו. בכרוזים שהפיצו הם הציגו עמדה לאומית עקרונית המתנגדת למתן לגיטימציה לכנסת, שהיא המוסד

3 הארץ, צפון 1, 18.5.1990.

4 אבראהים מאליק, התנועה האסלאמית בישראל – בין הידבקות במקורות למחסה הפרגמטיזם, גבעת הביבה: המכון לחקר השלום, 1990.

5 עזיז חידר, 'מצב האין בררה בבחירות הבאות', סינארה, 29.4.1996.

6 חסן אל-בטל, 'התערבות ולא מעורבות', אל-איאם, 3.5.1996.

הישראלי העליון, משום שהיא מחוקקת חוקים גזעניים. כמו כן הם טענו שאי־אפשר להשפיע על קבלת ההחלטות באמצעות הפעילות הפרלמנטרית, ולכן יש להחרים את הבחירות. ולבסוף הם יצאו נגד ההנהגה הערבית ונגד חברי הכנסת הערבים וטענו כי הם מזלזלים בצרכים החיוניים של האוכלוסייה בתחום השירותים: 'במקום לדאוג לשירותים, הם הפכו לתופעה טלוויזיונית, לפרשנים באמצעי התקשורת, ולכן אנחנו לא צריכים את ההנהגה הזאת שהגיעה למעמדה באמצעות הכסף'.⁷

ע'אנם הוסיף שהנציגים בכנסת התעלמו מהבעיות של הציבור הערבי, בייחוד מבעיית האלימות בקרב העדות, בקרב החמולות ובקרב המשפחות, וכן מהבעיות במערכת החינוך הערבית ומסוגיית ייצוג הנשים במוסדות הציבוריים. לטענתו, התעלמות זו גרמה למשבר בקרב הציבור הערבי, בייחוד בפעילות הפוליטית והמפלגתית, והיא ממחישה את חוסר המוסריות של הנציגים הערבים. הציבור הערבי לא צריך להצביע משום ש'אנו לא נהיה שותפים לשמירה על הכיסא ועל מקורות המימון'.⁸ במקום ההצבעה לכנסת, יש לחפש חלופות מועילות יותר כדי לחלץ את הציבור הערבי ממצוקותיו.

לדעתי, אם לא יהיה שינוי מהותי במדיניות של ממשלות ישראל כלפי האוכלוסייה הערבית, ואם הערבים יצליחו לגבש אסטרטגיה לשיפור מצבם, יגדל שיעור החרמה של הבחירות. האוכלוסייה הערבית החליטה כבר לפני זמן רב להשתלב במדינת ישראל, אולם רבים ממנה הבינו שהשתלבות זו אינה אפשרית ולכן הם פונים לדרכים אחרות. עם זאת, יש להביא בחשבון שיש כאלה שלא מצביעים מטעמים אחרים, כגון אדישות, ולא מטעמי החרמה, ואת מספרם קשה להעריך.

7 כרוז של הוועדה העממית להחרמת הבחירות בשם 'הערות ראשוניות עקב הקדמת הבחירות'. ללא תאריך, עותק נשלח אל המחבר.

הארגונים הלא ממשלתיים כאלטרנטיבה פוליטית – מבט ביקורתי

יוסף ג'בארין

ברשימה זו אסקור בביקורתיות את אחד השינויים הבולטים שחלו בחברה הערבית בעשור האחרון: הופעתם של מגוון עמותות וארגונים לשינוי חברתי. אסקור תחילה את הבולטים שבהם ואציין את התחום העיקרי שבו הם פועלים.¹

בתחום הליטיגציה (ההתדיינות המשפטית), בעיקר בבית המשפט העליון בשבתו כבית דין גבוה לצדק (בג"ץ), פועלים כיום עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, מרכז מוסאוא לזכויות האזרחים הערבים בישראל וארגון כראמה לזכויות האדם, שנוסד לאחרונה. כמו כן, באגודה לזכויות האזרח בישראל חברים כמה עורכי דין ערבים בולטים. בתחום החינוך והתרבות הערביים פועלת בעיקר ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי. בתחום המחקר החברתי פועלים בעיקר עמותת מדא אל-כרמל, אגודת הגליל, האגודה הערבית לזכויות האדם, מכון אמיל תומא ועמותת אבן ח'לדון. בתחום הקרקעות והתכנון פועלים המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי, אגודת הארבעים ועמותת העקורים. בתחום של העצמת נשים ערביות פועלות עמותת נשים נגד אלימות ועמותת כיאן. בתחום החינוך בגיל הרך פועלת עמותת מרכז אל-טופולה. בתחום העצמת עיתונאים ערבים ופעילות מול אמצעי התקשורת – מרכז אעלאם, מרכז מוסאוא. לצד הארגונים הערבים פועלים בתחומים האמורים גם ארגונים משותפים יהודים-ערבים, בעיקר עמותת סיכוי, המרכז היהודי-ערבי לפיתוח כלכלי, והאגודה לזכויות האזרח.

פרט לכך מתקיימת פעילות במישור הבין-לאומי במגוון תחומים, בעיקר סגור לפני מוסדות האו"ם והאיחוד האירופי וארגון אירועים ציבוריים. בפעילות זו משתתפים ארגונים

1 חובת גילוי נאות באשר למעורבותי בפעילות העמותות: עבדתי במשך שנים אחדות כיועץ המשפטי של האגודה לזכויות האזרח בישראל בסניף חיפה והצפון. כמו כן אני חבר בוועדת המעקב לענייני החינוך הערבי, ואני משמש יועץ לארגונים לשינוי חברתי, בעיקר למרכז מוסאוא. נוסף על כך אני שותף במרכז הערבי למשפט ולמדיניות ונמנה עם מייסדיו של ארגון חדש זה. רשימה זו מבוססת בעיקרה על מחשבות, התרשמויות ותובנות אישיות הנסמכות על מעורבותי האמורה בפעילות החברה האזרחית.

כגון האגודה הערבית לזכויות האדם, עדאלה, מוסאוא, אגודת הארבעים, אתיג'אה וקואליציית ארגונים לקידום מעמד האישה הערבייה בישראל.

עם זאת, על אף ריבוי הארגונים כאמור, בולטת במיוחד היעדרה של פעילות המתמקדת במחאה ציבורית-פוליטית. ארגון תעאיוש הערבי-יהודי הוא מקרה ייחודי (וחיובי, כמובן). לנוכח התחזקותם והתבססותם של הארגונים הערביים הלא ממשלתיים, עולות כמה שאלות: מהם היחסים בינם לבין ההנהגה המסורתית של האוכלוסייה הערבית בכלל, ובינם לבין המפלגות הערביות בפרט? מהם היחסים שהתפתחו בין ארגונים אלה לבין עצמם? האם ארגונים אלה יכולים להיות חלופות פוליטיות למפלגות? באיזו מידה, אם בכלל, הם עשויים להשפיע על המפה הפוליטית בחברה הערבית? כיצד עשויים ארגונים אלה לקדם את זכויות המיעוט הערבי? מהם יתרונותיהם ומהם חסרונותיהם? אנסה להלן להתייחס לחלק משאלות אלו.

כאמור, רוב הארגונים הנזכרים קמו בעשור האחרון. אמנם היו ארגוני חברה ערביים גם קודם לכן, אך מרביתם לא התאגדו כעמותות רשומות. אלה היו ארגונים ציבוריים עממיים וולונטריים שהתמקדו במחאה פוליטית-ציבורית, וחלקם ממשיכים לפעול גם כיום. הבולטים שבהם: ועד ההגנה על האדמות הערביות, שנאבק בעיקר במדיניות הפקעת הקרקעות, ההתאחדות הארצית של הסטודנטים הערבים, ותנועת נשים דמוקרטיות, שהיא תנועה חברתית-פוליטית וולונטרית הנושאת אופי ציבורי-עממי. פעילותם של הארגונים הוותיקים נעשתה בהתנדבות, אולם עובדה זו לא פגעה בחשיבותם ובהיקף פעילותם, והם הובילו מאבקים חברתיים ופוליטיים רבי משמעות בחברה הערבית. העמותות החדשות שקמו ירשו נתח גדול מפעילותם של הארגונים הוולונטריים ושינו אותה בהתאם לצרכים החברתיים המשתנים. ככלל, נראה כי שינוי בפעילות הארגונים ניכר במעבר מאופי פוליטי ולאומי מובהק לאופי חברתי-אזרחי.

אתגרים ודילמות בפעילות העמותות

בשנים האחרונות בולט ניסיוןן של העמותות הערביות להציג חלופה למדיניות הממשלתית בתחומים חשובים. למשל, היזמה של ועדת המעקב לענייני החינוך הערבי לגבש ולנסח מטרות חינוך חלופיות עבור החינוך הערבי. יזמה אחרת של העמותות הערביות היא הצגת חלופה לרשימת 100 המונחים הבסיסיים במערכת החינוך. יזמה חשובה מהתחום המשפטי, שהיה לי חלק פעיל בה, היא גיבוש וניסוח הזכויות הקיבוציות שיש להבטיח למיעוט הערבי בישראל. יזמה זו הציגה שיח חלופי לדיונים המתקיימים בוועדת חוקה, חוק ומשפט בכנסת וכן במכון הישראלי לדמוקרטיה על אודות חוקה עתידית לישראל.

דוגמאות אלה ואחרות מעוררות הדים ציבוריים רבים, והן מראות את מעורבותן של העמותות הערביות בנושאים הנמצאים במרכז החיים הפוליטיים והציבוריים של החברה הערבית בישראל.

כמו כן הן מראות שהעמותות שואפות לייצג את האינטרסים של הציבור הערבי גם במישור הקבוצתי, גם במישור הארצי וגם במישור הבין-לאומי. לפעילות המבורכת של העמותות הערביות יש יתרונות רבים ומרובים, אך הן גם עומדות בפני אתגרים וקשיים לא מעטים. אתחיל באתגרים.

אציין שני אתגרים עיקריים שהעמותות הערביות עומדות, ככלל, בפניהם: האחד, היעדר מימון מקומי-ערבי, כלומר מימון כספי מהאוכלוסייה הערבית עצמה. השני, היעדר ייצוגיות. אשר לאתגר הראשון, אחד ממקורות המימון העיקריים לשינוי חברתי בחברה הערבית בישראל הוא 'הקרן החדשה לישראל'. תרומות מתקבלות גם מקרנות מובילות בארצות הברית, בעיקר מ'קרן פורד', ומנציגות האיחוד האירופי בישראל. תרומות אלה עוזרות לעמותות לקיים פעילות חברתית ענפה ולחזק את נוכחותן בחברה הישראלית בכלל ובחברה הערבית בפרט, בעשייה בשטח, בשיח הציבורי ובאמצעי התקשורת (יוצאות דופן הן העמותות השייכות לתנועה האסלאמית בישראל, אשר במודע אינן פונות לקרנות הללו). כדי לסבר את האוזן, לבקשת פעילים בחברה הערבית בישראל פרסמה נציגות האיחוד האירופי בארץ בסוף שנת 2005 את הסכומים שהעביר האיחוד האירופי לעמותות הערביות בשנת הכספים 2004-2005. לפי הפרסומים באמצעי התקשורת הערביים, הסכומים הגיעו לכ-18 מיליון שקל. העמותות הערביות ניצבות אם כן בפני אתגר משמעותי של פיתוח מקורות מימון פנימיים של הקהילה שיתווספו לאלה הקיימים ויחזקו אותם.

אשר לאתגר השני, סוגיית הייצוגיות, מצד אחד קיימת שאיפה אצל העמותות לייצג אינטרסים קולקטיביים של האוכלוסייה הערבית, אך מצד אחר אין מדובר בארגונים שהקהילה בחרה בהם לייצגה. למותר לציין כי לפי המשפט הישראלי, כדי להקים עמותה שתוכל לפעול ולגייס כספים, כל שדרוש הוא ששני מייסדים יתאגדו לשם קידום מטרות העמותה. ודוק, ראוי בהקשר זה שהעמותות ישתפו את הציבור הרחב בפעילותן, יגלו שקיפות ופתיחות, וינהלו מערכת בקרה ממוסדת. צעדים אלה יכולים לשפר את פעילות העמותות ולאפשר להן להתגבר על האתגרים שהוזכרו לעיל. אולם לצערי זה לא תמיד המצב בחברה הערבית. רוב העמותות הוקמו בידי מספר מצומצם של אנשים. ההנהלה שנבחרה לעמותה לא תמיד הייתה מעורבת במידה הרצויה, ובמקרים מסוימים היא נעשתה חותמת גומי, ואילו מי שקיבל את ההחלטות והוביל את המהלכים החשובים היו עובדי העמותה ובעיקר המנהל הכללי שלה. לעתים נדמה שזהותה הציבורית של העמותה נקבעה לפי זהות המנהל הכללי שלה, ולא לפי זהות חברי ההנהלה הציבורית או חברי האספה הכללית.

יש הטוענים כי האזרחים הערבים בישראל נמצאים בתחילתו של תהליך ממושך וארוך של בניית החברה האזרחית, וכי טבעי שבשלב ההתחלתי יעלו קשיים כאלה. לדעתי, חשוב להתחיל

לבנות את החברה האזרחית הערבית בצורה ראויה, ואין לסמוך על טענה זו כדי להסתיר את הפגמים שיש כיום.

ביקורות ומתחים

בשנים האחרונות תורמות העמותות הערביות תרומה אדירה לקידום זכויות המיעוט הערבי בישראל ולהגברת המודעות של הציבור הערבי לזכויותיו, בעיקר בקרב הדור הצעיר. כאמור, העמותות פועלות במגוון תחומים: התדיינות משפטית, לובי בכנסת, סנגור קהילתי, העצמת נשים, העצמת פעילים חברתיים, זכויות הילד, העצמת עיתונאים, החינוך הערבי, תכנון ובנייה ועוד. קשת פעילותן רחבה ומרשימה. הן הפכו להיות חלק אינטגרלי מההוויה החברתית, הציבורית והפוליטית של החברה הערבית בישראל. אולם לפעילות ענפה זו נלווים מתחים וביקורות לא מעטים. להלן אתייחס לכמה מהם, אך חשוב להדגיש כבר בשלב זה כי לא את כל הביקורות אפשר להפנות כלפי כל העמותות. מהות הביקורת ועצמתה עשויות להשתנות מעמותה אחת לאחרת. בתחילה אציג את המתחים הכלליים הנלווים לפעילות העמותות, ולאחר מכן אציג את המתחים הפוליטיים הפנים-חברתיים.

יש הטוענים כי ההצלחות המרשימות של החברה האזרחית הערבית ושל העמותות הערביות היא מדומה בחלקה. דוגמה שיכולה להמחיש זאת אפשר למצוא בתחום המשפטי, כלומר בהתדיינויות בבתי המשפט, בעיקר לפני בג"ץ, בנושא קידום זכויות המיעוט הערבי. להלן סיפור אישי: בוקר אחד קראתי בעיתון 'הארץ' ידיעה על פסק דין תקדימי לכאורה של בג"ץ, הקובע כי קיימת אפליה בהקצאת משאבי התכנית הממשלתית 'אופק' שנועדה לטיפול במקודי אבטלה בארץ, שכן יישובים ערביים לא נכללו בתכנית, וזאת שלא כדין. באותו יום הייתי אמור להרצות על חלוקת תקציבים ציבוריים במסגרת קורס שאני מלמד בנושא המעמד המשפטי של המיעוט הערבי. רציתי לקרוא את פסק הדין לפני השיעור, משום שעל פניו נראה לי שפסק הדין עשוי לשנות חלק מן התפיסות השיפוטיות שעמדתי לדבר עליהן בכיתה. קראתי את פסק הדין, ומיד נוכחתי שהקושי נמצא 'בפרטים הקטנים'. התברר לי שהתכנית הממשלתית נשוא ההתדיינות כבר הסתיימה, והתקציב חולק לפני מתן פסק הדין. אמנם בג"ץ פסק כי היה משהו בעייתי בהתנהגות המדינה, אך הוא לא התערב לגופו של מקרה, ופסק הדין נעשה תיאורטי והצהרתי בלבד.

כיצד דוגמה זו ממחישה את ההצלחה המדומה בחלקה של החברה האזרחית הערבית? מצד אחד, העמותות מופיעות באמצעי התקשורת ומציגות הישגים 'תקדימיים' במאבק לשוויון של החברה הערבית. מצד אחר, הישגים אלה הם 'בעירבון מוגבל', שכן הם אינם מחוללים שינוי חברתי אמתי. לראיה, בית המשפט השאיר בדוגמא הנזכרת את חלוקת התקציב המפלה על כנה אף שהכיר בעובדה שהיא מפלה את היישובים הערבים.

מתח זה קיים גם בקהילות מיעוט אחרות בעולם, כגון המיעוט האפרו-אמריקני בארצות הברית. בספרו המפורסם 'The Hollow Hope' ('התקווה החלולה'), מראה ג'רלד רוזנברג את מוגבלות ההתדיינות המשפטית כאמצעי להשגת שינוי חברתי בארצות הברית בעשורים האחרונים. הוא מעלה טענות ביקורתיות חשובות שהן לדעתי רלוונטיות גם לדיוננו על תפקידה של החברה האזרחית הערבית בשינוי חברתי אמתי:²

“A further danger of litigation as a strategy for significant social reform is that symbolic victories may be mistaken for substantive ones, covering a reality that is distasteful. Rather than working to change that reality, reformers relying on a litigation strategy for reform may be misled (or content?) to celebrate the illusions of change.”

ביקורת נוספת על פעילות העמותות נוגעת לזיקה המתפתחת בחברה בין פעילות קהילתית לבין תגמול חומרי. הפעילות הציבורית, שבעבר נעשתה בהתנדבות, כרוכה כיום בתגמול כספי, ובמקרים רבים אנשים מתפתים לפעול רק תמורת תגמול הולם. זאת ועוד, קיימת תחושה כי פעילים פוליטיים לא מעטים בציבור הערבי עברו בהדרגה לעבוד בעמותות תמורת שכר, והדבר בא לעתים קרובות על חשבון פעילותם הוולונטרית במפלגות הפוליטיות שבהן פעלו בעבר. אמנם סביר להניח שהסיבה למעבר זה איננה רק כספית אלא גם מקצועית: האווירה הנוחה בעמותות מאפשרת לצעירים הערבים המעורים פוליטית להתפנות לעבודה ציבורית מקצועית, ללא הדיונים המפלגתיים המייגעים. אם כן, ניתן לטעון שהעמותות משכו אליהן פעילים פוליטיים שמצאו בהן לעתים מסגרת פעילות חלופית.

ביקורת נוספת היא באשר להתברלות אפשרית של העמותות הערביות. זאת לאור העובדה שחלק מהפעילויות שנעשו בעבר במסגרת משותפת ערבית-יהודית נעשות כיום במסגרת ערבית בלבד. מובן שחשוב וחיוני לפעול במסגרת ערבית, אך חשוב לא פחות לשמר ולטפח את מסגרת הפעילות האזרחית המשותפת הערבית-יהודית. אני סבור ששתי המסגרות יכולות (ועשויות) להשלים זו את זו לטובתן של שתי הקהילות.

הביקורת הנוקבת ביותר על פעילות העמותות הערביות היא אולי זו הנוגעת לתחרות הפנימית, השלילית בעיקרה, ביניהן: העמותות מתחרות זו בזו לא פחות מהמפלגות הפוליטיות. התחרות היא גלויה וסמויה כאחת, בין היתר משום שרובן ככולן נשענות על אותם מקורות תקציביים. לדאבון הלב, תחרות פנימית זו מגיעה לעתים לידי הטלת דופי של עמותה אחת באחרת, גם לפני הקרנות התורמות. התחרות בין העמותות יוצרת מתחים ומכשולים בפעילות החברה האזרחית הערבית ולעתים חוסמת את האפשרות לשיתוף פעולה מתבקש ביניהן. אמנם

Gerald Rosenberg, *The Hollow Hope: Can Courts Bring About Social Change?* Chicago: University of Chicago Press, 1991, p. 340. 2

קיים כיום ארגון שהיה אמור לאחד את כל העמותות הערביות ולשמש מעין ארגון גג (עמותת "אתיג'אה"), אך בפועל עמותות מרכזיות בחברה הערבית אינן חברות בו.

בין העמותות למפלגות

בין העמותות והמפלגות הערביות נוצרה דינאמיקה מעניינת המשלבת מתח ושיתוף פעולה. העמותות עוסקות בנושאים דומים לאלו שעל סדר יומן של המפלגות, ועל כן דומה כי התבלטות העמותות הציבה אתגר חדש לחברי הכנסת הערבים ולנציגי המפלגות. מחד גיסא, חברי הכנסת מעוניינים לשתף פעולה עם העמותות, משום שהן פועלות בשטח ומקדמות נושאים, וחברי הכנסת מבינים את חשיבות השתתפותם באירועים ובכנסים שהעמותות יוזמות ומארגנות. מאידך גיסא, ניתן לראות שחברי הכנסת והעמותות החלו להתחרות ביניהם על הקרדיט הציבורי ועל הנוכחות הנכספת באמצעי התקשורת המקומיים והארציים. כמו כן, סביר להניח שהעובדה שפעילים פוליטיים החלו להפנות את האנרגיה הציבורית שלהם לפעילות ממוסדת בעמותות על חשבון הפעילות המפלגתית אינה מעורדת את חברי הכנסת לטפח את הפעילות בעמותות אם זו תיעשה חלופה למסגרת המפלגתית.

אחד הגורמים למתח הנזכר הוא העובדה שהצלחת העמותות בזירה הציבורית הייתה כרוכה במידת מה בפגיעה בתדמיתם של חברי הכנסת הערבים ושל המפלגות הערביות. חשבו למשל על אחת הביקורות הפופולאריות שנשמעות נגד חברי הכנסת הערבים, בלשון זו: 'העמותות הערביות עשו בעשר השנים האחרונות יותר ממה שעשו חברי הכנסת הערבים מאז קום המדינה'. דומה שהרושם שנוצר בקרב חלק מהציבור הוא שחברי הכנסת עוסקים (ועסוקים) בדברים שאינם בראש מעייניו של הציבור הערבי, ואילו דווקא העמותות הן שמתמקדות בעניינים החשובים באמת של ציבור זה.

אינני שותף לביקורת זו על חברי הכנסת הערבים ועל נציגי המפלגות, ואני סבור שהיא גורמת להם עוול רב. אני מכיר את חברי הכנסת הערבים ואת פעילותם מקרוב, ואני יכול להעיד שהם נציגים אותנטיים של ציבור בוחריהם. הם ככלל נציגים פעילים וחרוצים, המשכימים קום ועובדים עד שעות הלילה המאוחרות. ייתכן שהביקורת נכונה בנוגע לחבר כנסת מסוים בתקופה מסוימת, אבל אין להכליל אותה על כולם.

במקום סיכום

במסגרת הדיון הביקורתי על הארגונים הלא ממשלתיים ועל תרומתם החברתית, יש להביא בחשבון את המגבלות, הקשיים והמתחים שהוזכרו לעיל. ככלל, מובן כי מדובר בגופים שלא מייצגים את כלל האינטרסים של הציבור הערבי, שכן הם גופים פרטיים המאוגדים על פי חוק

ואינם עומדים למבחן הציבור. האם ארגונים אלה יכולים לשמש חלופה פוליטית למפלגות? אני סבור שהתשובה שלילית. אמנם הם יכולים לחזק את פעילות החברה האזרחית ולהעשיר אותה, אך הם אינם יכולים להחליף את המפלגות. לשון אחרת, פעילות הארגונים הלא ממשלתיים יכולה להשלים את פעילות המפלגות, אך לא להוות אלטרנטיבה לה.

אך מדוע בכלל אנו נדרשים לדבר על חלופה בהקשר זה? לדעתי, ההתייחסות אל הציבור הערבי כאל ציבור עם הנהגה פוליטית אחת שמתבטאת אך ורק בחברות בכנסת היא מוטעית. בד בבד עם חברי הכנסת הערבים, ההנהגה הפוליטית-מפלגתית, יש לפתח ולטפח הנהגות אחרות בתחומים אחרים, כגון הנהגה של החברה האזרחית (העמותות), ההנהגה האקדמית (מרצים ערבים באוניברסיטאות), הנהגה מקצועית לפי תחום מומחיות (מורים, ערכי־דין), ועוד. האינטרסים הקולקטיביים של הציבור הערבי מצריכים שיתוף פעולה מתמיד בין כל גווי הנהגות, ולכן למעשה לא נדרשת חלופה. מה שנדרש זה שילוב ידיים. נדרשת עבודה משותפת והנהגה מאוחדת ומתואמת בפעילותה – על גווי השונים. לכל הנהגה יש תחומי פעילות ואחריות משלה, והיא יכולה להשלים תחומים אחרים.

אם כן, העמותות הערביות אינן יכולות לשמש חלופה פוליטית למפלגות אבל הן יכולות לחזק את המאבק הציבורי הכולל של המפלגות לטובת השינוי החברתי הנדרש. האתגרים העומדים בפני הציבור הערבי בישראל הם כה רבים ומורכבים, והם מחייבים שילוב ידיים של כל הכוחות הדמוקרטיים בחברה הערבית בפרט, ובחברה הישראלית בכלל.

תפיסת 'אל-מג'תמע אל-עצאמי' של התנועה האסלאמית

נוהאד עלי

פתח דבר

אפתח בשתי הערות. הראשונה באשר לכותרת המאמר. 'אל-מג'תמע אל-עצאמי' איננו מושג שגור גם בקרב דוברי הערבית. בספרות המקצועית האנגלית הוא מופיע 'Self-made Community', ובעברית תרגמתי אותו 'קהילה בלתי תלויה'. ההערה השנייה היא באשר לתוכן. אני משתמש הרבה במילה 'פונדמנטליזם', אך אינני מתכוון בהכרח לשלילה. בעיניי, פונדמנטליזם הוא זרם רוחני ששואף לכונן חברה ברוח הדת המקורית, ולשם כך הוא מבקש לחולל שינויים אישיים, חברתיים וקהילתיים. במישור הקהילתי מתבטא הפונדמנטליזם הדתי בגיבוש קהילה בעלת מוסדות נפרדים וייחודיים, שחבריה מנהלים את עיקר חייהם בתוכה וחשים אליה נאמנות רבה (Ali, 2004; עלי, 2006). השימוש הנפוץ והשגור במונח 'פונדמנטליזם' הוא לציון הקצנה, טרור ורוע, בייחוד בהקשר של האסלאם הפוליטי ותרבותו. לדעתי, אף שהפונדמנטליזם הוא רדיקלי, הוא אינו שלילי בהכרח (Ali, 2004).

כעת אגדיר בקצרה את המונח 'קהילה' ולאחר מכן אקשור אותו לנושא הדיון. קהילה נחשבת אחת מאבני היסוד של כל מבנה חברתי. הדיון בשינויים שחלו במונח זה בעקבות תהליכי המודרניזציה עובר כחוט השני בכתיבה הסוציולוגית. השאלה העיקרית היא: האם הקהילה המקומית, אשר בחברה המסורתית איגדה תחת גג אחד את מרבית הפונקציות החברתיות, התרבותיות, המשפטיות, הפוליטיות והכלכליות של חיי היום יום איבדה את מרב תפקידיה ואת חשיבותה בחברה המודרנית, העירונית והמתועשת, או האם היא שמרה על תפקידיה החברתיים העיקריים? (Fischer and Judson, 1975; Hampton, 2003, 2001; Calhoun, 1998; Wellman and Leighton, 1979;).

מחקרים מוקדמים בסוציולוגיה הדגישו את הרכיב המרחבי ב'קהילה' והתנו את ההשתייכות אליה במגורים במרחב גאוגרפי מסוים. הנחה זו נעשתה מטרה לביקורת מצד חוקרים רבים במדעי החברה. מראשית שנות השישים של המאה ה-20 החלה מגמה חדשה בחקר המונח

'קהילה'. מגמה זו הרחיבה את היריעה והדגישה את רשת הקשרים החברתיים שבין המשתתפים ולא את מקום מגוריהם. תפיסה זו רלוונטית יותר למאמר זה.

תפיסת הקהילה כרשת חברתית נטולת גבולות גאוגרפיים מובילה למונח 'קהילה אישית' (Personal Community), כלומר מערך הקשרים של הפרט עם שכנים, חברים, בני משפחה, עמיתים לעבודה ועוד. הקהילה האישית לובשת פנים רבות, ששכונת המגורים היא רק אחת מהן, ומורכבת ממעגלים חברתיים מגוונים. השתתפותו של הפרט בכל אחד ממעגלים אלה עשויה להיות מצומצמת וחלקית (Wellman and Gulia, 1999; Wellman and Leighton, 1979). הגישה שלפיה קהילה היא רשת חברתית, או מכלול של רשתות חברתיות, מתאימה לתנועות אסלאמיות הפועלות באירופה ובישראל. לפי גישה זו, 'קהילה בלתי תלויה' אסלאמית יכולה להתקיים גם ללא רצף גאוגרפי, וחבריה עשויים להיות פזורים במרחב. החיים בקהילה חיוניים לכל תנועה אסלאמית, משום שרק הם יכולים לשמור על מרכזיות הדת בחיים ולחולל שינוי אישי וכלל-חברתי עמוק. השיח האסלאמי שצבר תנופה משנות השבעים של המאה ה-20 מתנגד לרציונליזציה, להפרדה בין דת לפוליטיקה ולצמצום הדת לחיי הפרט. האסלאם הפונדמנטליסטי מציע השקפה חלופית לאוטופיות הגדולות של לאומיות, ליברליזם וסוציאליזם (Kepel, 1994).

קהילה אסלאמית היא גרעין החברה העתידית שתקום לאחר שתתחולל המהפכה האסלאמית. רבים מהוגי המהפכה מציעים אותה כשלב בתורת השלבים.¹ הם מאמינים שתחילה יש לבנות את האדם, להכין את התשתית, לגייס תומכים, ליצור קהילה אוהדת ולגרום לשינוי מלמטה. זהו תהליך אטי אך בטוח. הקהילה הבלתי תלויה אמורה לספק למאמין החדש² מסגרת חיים וולונטרית שתחליף את החברה הרחבה. במדינות דמוקרטיות החברה האזרחית היא חזקה, ולמיעוטים דתיים כגון יהודים, חרדים ומוסלמים ארוקים ניתנת האפשרות להקים קהילה בלתי תלויה. עם זאת, סיכויי המימוש של קהילה כזאת תלויים באופי הקבוצה ובגורמים סוציו-פוליטיים, ודרגת שלמותה או עצמאותה תלויה לא רק ברצון מקימה אלא גם במדיניות הממשלתית והציבורית ובכמות המשאבים העומדים לרשותה.

1 זהו מונח שגור בחקר האסלאם הפוליטי. משמעותו שאין לחולל מהפכה בלי שיבשילו התנאים לכך, ולכן יש לחולל את המהפכה שתוביל למדינה האסלאמית בשלבים (להרחבה, ראו עלי, 2006).

2 'מאמין חדש' הוא מונח המשקף את השינויים האישיים, הקהילתיים והחברתיים החלים אצל החוזר לדת במסגרת בניית אישיותו ועיצוב זהותו. בין מאפייניו: נכונות להקרבה, צייתנות ותחושת שליחות (להרחבה, ראו עלי, 2006).

תפיסת 'אל-מג'תמע אל-עצאמי' בקרב התנועה האסלאמית בישראל

תפיסת 'אל-מג'תמע אל-עצאמי' בקרב התנועה האסלאמית מעניקה תחייה מחודשת ומשמעות חדשה לקהילה המקומית שהייתה נהוגה בחברות המסורתיות. לקהילה המקומית היו תפקידים רבים: חברתיים, תרבותיים, כלכליים ומשפטיים. למעשה, היא נועדה לארגן מחדש את חיי היום יום תחת גג אחד. בעיניי, 'אל-מג'תמע אל-עצאמי' הוא ניסיון להחיות את הערכים והנורמות של החברה הקיימת.

הרעיון לכונן קהילה בלתי תלויה אינו חדש. ישנה טענה שהוא עלה בעקבות אירועי אוקטובר 2000, אולם טענה זו אינה נכונה. אמנם אינתיפאדת אל-אקצא העלתה אותו על סדר היום הציבורי, אך למעשה התנועה האסלאמית הגתה אותו כבר בשנות השבעים של המאה ה-20. הכוונה לקהילה שסומכת על עצמה ולא על אחרים. תפיסת העולם הבסיסית היא: 'אם אין אני לי מי לי, ואם לא עכשיו אימתי'. תפיסה זו אינה מאפיינת רק את המוסלמים בישראל אלא הייתה רווחת בקרב היהודים בארצות המערב (עלי, 2006). תפיסת הגטו והולונטרי (הגטו היזום) מתאימה לרעיון הקהילה הבלתי תלויה, אולם התנועה האסלאמית הביאה רעיון זה לממדים גדולים שמדאיגים את הסביבה החברתית-פוליטית והתרבותית בישראל, כיוון שהשינויים שהיא מציעה אינם נקודתיים אלא כלל-מערכתיים, דהיינו: היא מבקשת לשנות את פניה של החברה האסלאמית בישראל.

מנהיגי התנועה האסלאמית שהגו ושכללו את הרעיון, ובראשם מנהיג הפלג הצפוני של התנועה שיח' ראיד צלאח, לא מתעלמים מהשפעת המשתנים הקונטקסטואליים ומהשפעת אילוציה של החברה הישראלית על סיכויי הצלחתו של הרעיון ועל סיכויי מימושו. הם ערים לכך שהערבים בישראל הם מיעוט סוציולוגי, מספרי, תרבותי ודתי, אולם גם הם מכירים את כללי המשחק של המשטר הדמוקרטי, ולמרות הביקורת שלהם עליו, הם מתמרנים במסגרתו בהצלחה לא מבוטלת. לעתים, מכורח המציאות או מסיבות אידאולוגיות, הם מחליטים להתעלם, אולם התעלמות זו מבוקרת ומדודה. בסופו של דבר, כשהם מבקשים להחליט החלטות הקשורות לרעיון ולפיתוחו, הם מביאים בחשבון את השלטון הישראלי.

גם סוג המשטר (דמוקרטי) ואופיו הם גורמים המשפיעים על סיכויי מימושו של הרעיון. מחד, משטר זה מעניק להם זכויות אישיות וקיבוציות אשר בלעדיהן לא הייתה התנועה האסלאמית רשאית לפעול. מאידך, יחסם של מנהיגי התנועה לשלטון בישראל הוא ביקורתי ומסויג. לעתים הם פונים לערכאות משפטיות ולעתים הם ממאנים לעשות כן. הדבר החשוב ביותר בעניין זה – הם ממאנים שאין ביכולתם של הערבים להשפיע באמצעות הפרלמנט, גם אם הם מעוניינים בכך. לדידם, הפרלמנט הישראלי הוא מעוז הציונות ולא מעוז הדמוקרטיה (להרחבה, ראו עלי, 2006). נשאלת השאלה: באיזה סוג של דמוקרטיה יכול 'אל-מג'תמע אל-עצאמי' להתפתח? האם בדמוקרטיה ליברלית או בדמוקרטיה רב-תרבותית? האם בדמוקרטיה אתנית או בדמוקרטיה

מינימלית כמו זו שקיימת בישראל? ברור שדמוקרטיה רבת-תרבותית היא המשטר האידיאלי להתפתחות הרעיון. כיצד אפוא אפשרי הדבר בישראל?

באמצעות 'אל-מג'תמע אל-עצאמי' מבקשת התנועה האסלאמית להציג חלופה למצבם של האדם המוסלמי-ערבי-פלסטיני בישראל ושל החברה הערבית בישראל. הוגי הרעיון פועלים רבות כדי ליישמו אך ממעטים לכתוב עליו. בספרות הרלוונטית ישנם לכל היותר ארבעה מקורות. מאמר אחד התפרסם בכיטאון הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית צות אל-חק ואל-חריה. שניים אחרים התפרסמו באתר הנודע www.islam-online.net, המשמש במה לתנועות התחייה האסלאמיות בעולם. המקור הרביעי הוא ריאיון עומק שערכתי עם השיח' צלאח בתאריך 5.12.2002.

לדעתי, אין זה מקרי שקברניטי התנועה האסלאמית בישראל מרבים לפעול אך ממעטים לכתוב על הנושא. יש לכך שתי סיבות עיקריות: ראשית, החשש מפני ההשפעות השליליות של ההקשר הסוציו-פוליטי הישראלי על סיכויי הצלחתם, מאחר שמפעל זה איננו אינטגרטיבי ועלול לפגוע ברקמת היחסים העדינה והשברירית בין המיעוט הערבי לבין המדינה (ראו Smooha and Ghanem, 1998). שנית, החברה הערבית בישראל איננה הטרוגנית, ולכן אורח חייהם של מוסלמים לא דתיים או של מוסלמים שאינם נאמנים לדרכה של התנועה האסלאמית, וכן של נוצרים ודרוזים, עלול להיפגע מיישום הרעיון.

תחילתו של הרעיון

כיצד עלה הרעיון ומה כתבו הוגיו הראשונים? אפתח בציטטה שעשויה להסביר את החיוניות שמייחסים לו מנהיגי התנועה האסלאמית. כך כתב שיח' צלאח באתר www.islam-online.net:

אני תוהה על אודות עתידה של החברה הפלסטינית ב'פנים הפלסטיני'.³ מהן התכניות שחברה זו יזמה לעיצוב ההווה והעתיד שלה? איך חברה זו תשמר את זהותה ואת ערכיה התרבותיים לנוכח השינויים החדים המתחוללים בה, הן באופן ישיר הן באופן עקיף? איך חברה זו מתכוננת לבאות? [...] מה תהיה תגובתה של החברה הפלסטינית אם הממסד הישראלי יחליט לנתקה מהתשתיות החיוניות כגון רשת המים, רשת החשמל וכדומה? מה תהיה תגובתה אם יחליט הממסד למנוע ממנה גישה לאספקת מזון? [...] מה אם הממסד הישראלי יחליט לנקוט אמצעי ענישה קולקטיבי וימנע מפועלים פלסטיניים גישה למקומות העבודה בערים היהודיות, בשל עמדותיהם האיתנות בנושאים כגון זכות השיבה, הפקעת קרקעות, הריסת בתים, הפקעת ארמות הווקף, סוגיית האסירים

3 המונח 'הפנים הפלסטיני' משקף תפיסה לא סמנטית אלא אידאולוגית. המונחים 'הפנים הפלסטיני' או 'הפלסטינים של 1948' החליפו בהדרגה את המונחים 'ערביי ישראל', 'הערבים בישראל' ואף 'הפלסטינים בישראל'. זהו ניסיון לשייך את הפלסטינים אזרחי ישראל לסביבתם הטבעית ולהבנות את זהותם הלאומית.

הביטחוניים, סוגיית הכפרים הבלתי מוכרים וסוגיית גירוש הברווים מהנגב? ומה תהיה תגובתה של החברה הפלסטינית ב'פנים הפלסטיני' כאשר יחליט הממסד הישראלי על טרנספר קולקטיבי של האוכלוסייה הערבית? כיצד התכוננה החברה הפלסטינית למצב אפשרי כזה?

דברים אלה ממחישים את יחסם של רוב מנהיגי הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית אל הממסד הישראלי, אל מוסדותיו המשפטיים ואל הדמוקרטיה הישראלית. הם מבטאים תחושת אי-אמון קשה במוסדות המדינה ובשלטונה הדמוקרטי. נוסף על כך, נשמעת ביקורת מרומזת ועקיפה על המנהיגות הערבית של 'הפנים הפלסטיני' בעבר ובהווה. כאילו אומר להם שיח' צלאח: 'מה עשיתם עד היום?' שיח' צלאח מותח ביקורת נוקבת על השתתפות 'הפלסטינים של הפנים הפלסטיני' ומנהיגיהם בבחירות לכנסת:

תפקידם של חברי הכנסת הערבים, מהיום הראשון שבו נכנס חבר הכנסת הערבי הראשון לכנסת ועד היום, מוביל למסקנה אחת ויחידה: הכנסת, שהיא כנסת ישראל, היא בימה של מחאה לחברי הכנסת הערבים ותו לא. אי-אפשר להשיג דבר חוץ ממחאה. עולים לבמה, אומרים מה שרוצים וזהו. אינני מזלזל בכושר האינטלקטואלי של חברי הכנסת הערבים. ההפך הוא הנכון. בהשוואה פשוטה בינם לבין חברי הכנסת היהודים בהשכלה, במעמד הסוציו-אקונומי ובכל מדד הישגי אחר, הם עולים על עמיתיהם היהודים. לכן זו אינה הבעיה. הבעיה היא שההרכב המבני של הכנסת לא מותיר להם בררה אחרת או השפעה ניכרת כלשהי (עלי, 2006).

באותו מאמר באתר www.islam-online.net שואל שיח' צלאח את חברי הכנסת הערבים שאלה רטורית: 'אם לא הצלחתם להשיג מאומה עבור האוכלוסייה הערבית מאז קום המדינה ועד עצם היום הזה, מה אתם עוד מחפשים בכנסת? עליכם לחפש חלופות לכנסת ישראל'. שיח' צלאח מבהיר שהבעיה איננה חברי הכנסת הערבים. אף שהוא אינו קורא לצאן מרעיתו להחרים את הבחירות, השאלות הרטוריות שהוא מעלה לפניהם נופלות על אוזניים קשובות. הוא מביא דוגמאות רבות לסוגיות עיקריות ב'פנים הפלסטיני' ובודק מה הייתה תרומתם והשפעתם של חברי הכנסת הערבים:

מה הם הצליחו לעשות כשהופקעו האדמות שלנו? מה הייתה תרומתם להפסקת ההפקעה של נכסי הווקף האסלאמי ושל אדמות הווקף, שמהוות 1/16 משטחה של פלסטין? מה עשו חברי הכנסת הערבים כשנחקקו בכנסת ישראל חוקים גזעניים נגד האוכלוסייה הערבית? (עלי, 2006)

באמצעות 'אל-מג'תמע אל-עצאמי' מציע שיח' צלאח חלופות. הוא פוסל את האפשרויות שמעלים אינטלקטואלים ופוליטיקאים בסוגיית הערבים בישראל, כגון מדינה דו-לאומית,

מדינת כל אזרחיה, ואפשרויות האוטונומיה למיניהן, וטוען כי רק הרעיון העצמאי למחצה של 'אל-מג'תמע אל-עצאמי' הוא הפתרון.

הקונספציה של 'אל-מג'תמע אל-עצאמי'

התכלית המרכזית של רעיון זה היא כינון חברה ממוזגת המנהלת את מוסדותיה ואת חייה בכוחות עצמה. חברה זו תהיה משוחררת מהלחץ שמפעיל הממסד הישראלי על הערבים הפלסטינים בישראל במישור הציבורי ובמישור האישי.

זהו פרויקט גדול, מורכב וארוך טווח. ניכרת בו ראייה כוללת של עתיד הערבים במדינת ישראל. מתכנניו קבעו במשך שנים את יעדיו, את הפרקטיקות שלו ואת אופן יישומו המדויק: בתחילה יוקמו מוסדות מקומיים ולאחר מכן הם יהפכו לארגון גג. המוסדות שמציע שיח' צלאח להקים, וכבר הוחל בהקמתם: מפעלים, חברות מסחריות, חברות לתכנון ולייצוא חקלאי, רפתות, חוות חקלאיות, חברות לחקלאות ימית, בתי ספר קהילתיים, בתי חולים, בנקים קהילתיים, איגודים מקצועיים ועוד. יש לציין שמוסדות אלה אינם מיועדים להקנות אוטונומיה מלאה לאוכלוסייה הערבית בישראל.

האם התפיסה שעומדת בבסיס הפרויקט היא תפיסת בידול? אשר להתבדלות מהחברה היהודית, שיח' צלאח ושאר מנהיגי התנועה גורסים כי התבדלות כזאת היא מבורכת. לדידם, 'דווקא הלחץ שמפעילה עלינו החברה היהודית צריך לעודד אותנו לפתח את המוסדות שלנו' (www.islam-online.net).

אשר להתבדלות מהחברה הערבית או מחלקים ממנה, זו הבעיה העיקרית של הפרויקט. כידוע, החברה הערבית אינה עשויה מקשה אחת. היא מורכבת ממוסלמים, המהווים 82% ממנה, ומנוצרים ודרוזים, המהווים 18% (בקרוב הקבוצה השנייה, שיעורם של הנוצרים יורד ושיעורם של הדרוזים עולה). לא ברור אם כל המוסלמים מעוניינים להשתתף בפרויקט ולשמור על אורח חיים דתי או מסורתי, וכך גם באשר לנוצרים ולדרוזים.

רעיון הקהילה הבלתי תלויה שואב משני מקורות עיקריים: ההלכה האסלאמית וניסיון של הקהילות האסלאמיות באירופה. לפי ההלכה האסלאמית, יש לממש את רעיון 'האסלאם הוא הפתרון'. מוסלמים במדינות מוסלמיות חייבים לפעול לכינון מדינה אסלאמית שתתנהל לפי ערכי האסלאם. לעומת זאת, הניסיון המוסלמי באירופה הוא ניסיון של השלמה עם המגבלות המוטלות על מיעוט מוסלמי במדינה שאינה מוסלמית. המוסלמים באירופה נשענים על עקרון החברה האזרחית, דהיינו על הקמת מוסדות חברתיים, תרבותיים וכלכליים בסיוע המדינה הקולטת ובסיוע מדינות המוצא. הם אינם חשים התנגדות למשטר ואינם מתנהגים כמתנגדים. מצב המוסלמים בישראל שונה ממצבם של המוסלמים במדינות המוסלמיות ומזה של המוסלמים באירופה.

עקרונות היסוד של כינון 'אל-מג'תמע אל-עצאמי'

לדידם של הוגי פרויקט 'אל-מג'תמע אל-עצאמי', דרושים שלושה עקרונות יסוד לכינונו: טריטוריה, הון ומדע.

אשר לעיקרון הראשון, הטריטוריה: קברניטי התנועה האסלאמית סבורים שאפשר להשיגו בקלות. לטענתם, כ-90% מהאוכלוסייה הערבית ב'פנים הפלסטיני' מתגוררים באזורים שבחלקים מהם הם מהווים רוב מוחלט: אזור הגליל, אזור המשולש והנגב. רק 10% מהערבים גרים בערים המעורבות. אמנם אין רצף טריטוריאלי בין שלושת האזורים, אבל ישנו יסוד טריטוריאלי חזק שאפשר להתבסס עליו.

בדברים שהתפרסמו באתר www.islam-online.net מעלים מנהיגי התנועה את הטענות הבאים:

עשרות אלפי דונמים של אדמה ומבנים של הווקף הופקעו על ידי מדינת ישראל לאחר הנכבה של פלסטין. מדוע שלא נפעל להעלות את הנושא הזה על סדר יומם של המוסלמים בעולם? [...] מדוע שלא נהפוך את המאבק בסוגיית הווקף ממאבק מקומי, שמנוהל על ידי האזרחים הערבים בישראל, למאבק אזורי של העולם האסלאמי בכללותו? (עלי, 2006)

בריאיון לאתר islam-online.net טען בהקשר זה שיח' צלאח:

חלק לא מבוטל מאדמות הווקף בישראל אינן שייכות במקור לווקף המקומי אלא לכעבה שבמכה ולמסגד הנביא במדינה, ולכן אפשר לעורר את המוסלמים בעולם. האדמות הללו, בצורה כזאת או אחרת, שייכות להם (עלי, 2006).

אשר לעיקרון השני, ההון: בראיונות שערכתי עם מנהיגי התנועה שאלתי מהיכן ישיגו את ההון הדרוש לפרויקט גדול כל כך, והם השיבו:

1. בתרבות הדת האסלאמית ישנם סוגים מיוחדים של צדקה, ובדרך זו אפשר לגייס מיליוני שקלים בשנה. התנועה האסלאמית הקימה קרנות צדקה מיוחדות לפרויקטים כגון זה.
2. הניסיון מלמד שהציבור נדיב ותורם ביד רחבה. הציבור הוא מקור המימון החשוב ביותר.
3. העולם האסלאמי עשיר מאוד. מדינות הנפט במפרץ הפרסי תורמות רבות לפרויקטים פלסטיניים ואסלאמיים.

עניין גיוס הכספים של התנועה האסלאמית ומקורות המימון העסיק חוקרים רבים. שאלתי את מנהיגי התנועה האסלאמית אם הם מתכוונים לגייס כספים ותרומות מעמותות אזרחיות מאירופה ומארצות הברית, שאינן ערביות ואינן אסלאמיות. הם השיבו בשלילה נחרצת. לטענתם:

כסף שמקורו אינו אסלאמי או ערבי לא יתקבל בשום פנים ואופן. אין דבר כזה שנקרא 'תרומה'. כשהמערב תורם הוא יבקש החזר. גם אם לא מיידית, הם (במערב) יבקשו תמורות בעד התרומות שהם נותנים, וכאן טמונה הבעיה. למשל, הם יבקשו בתמורה לשנות את פניה האמיתיים של החברה הערבית הפלסטינית ב'פנים'. תמורה כזו יקרה מאוד, ואין אנו מוכנים לכך (עלי, 2006).

מנהיגי התנועה המחישו את הבעיה באמצעות הדוגמה שלהלן, שעוררה סערת רוחות ועימות בין התנועה האסלאמית לבין כמה פמיניסטיות ועמותות נשים:

אנשי העמותות מהמערב תורמים מיליוני דולרים לעמותות נשים כדי לקדם את מעמד האישה הערבייה. ומה התמורה? שינוי פניה המסורתיים והדתיים של החברה שלנו. הם רוצים לעשות טרנספורמציה קולוסלית במעמדה ובתפיסתה של האישה הערבייה הפלסטינית לפי מידותיהן של הנשים במערב. הם מעודדים את נשותינו להתקוממות פנימית נגד החברה הערבית המסורתית (עלי, 2006).

מדוגמאות אלה אפשר להסיק כי התנועה האסלאמית לא תהיה מוכנה לקבל סיוע או תרומות מעמותות יהודיות או מהממסד הישראלי.

מוסדות התנועה האסלאמית אינם ממהרים לבקש תקציבים וסיוע מהמדינה. עובדה זו אינה מקרית ואינה נובעת מסירובה של המדינה או מהחשש שהמדינה תדחה את הבקשה אלא מסיבות אידאולוגיות טהורות. קבלת סיוע מהמדינה נוגדת את עקרון הקהילה הבלתי תלויה המתיימרת להיות עצמאית. היא עלולה להגביר את תלות התנועה במדינה, להקנות למדינה זכות פיקוח על הנעשה במוסדות התנועה ולחזק את יכולתה של המדינה להשפיע על פעילותם. הסירוב לקבל סיוע מחזק את עצמאותם של מנהיגי התנועה ומגדיל את האוטונומיה ואת העצמה של מוסדות התנועה (עלי, 2006).

עקרון היסוד השלישי הוא המדע. שיח' ראיד צלאח אמר באתר islam-online.net את הדברים הבאים:

הדת שלנו היא הדת של המדע. המילה הראשונה שקיבל הנביא מוחמד הייתה 'קרא!' השבח לאל, לנו, לפלסטינים ב'פנים הפלסטיני', ישנם מדענים ואקדמאים כמעט בכל התחומים: כלכלה, משפט, רפואה, היסטוריה ואף ארכאולוגיה' (עלי, 2006).

שיח' צלאח מכנה את המדענים הללו 'אליטה'. לדידו, כדי שמדענים אלו יהיו באמת אליטה, הם חייבים להיות דתיים ולא רק להשתייך לדת האסלאם.

4 אזכור הארכאולוגיה אינו מקרי. הכוונה לכך שלפלסטינים בישראל יש ארכאולוגים, והם שאמורים לעסוק בכל הקשור להיסטוריה המוסלמית בתחומי מסגד אל-אקצא (הר הבית) ובשאר המקומות הקדושים לאסלאם – ולא היהודים.

לפי השקפתם של מנהיגי התנועה, שלושת עקרונות היסוד הללו מתקיימים. נוסף על כך, חלק מהאינטלקטואלים של התנועה רואים בעולם הערבי והאסלאמי את סביבתם החברתית-תרבותית, ולכן, לדידם, הם צריכים 'להשתייך' לעולם זה מבחינה חברתית ותרבותית. בתחום זה נחלה התנועה האסלאמית הצלחות רבות לאחרונה. נציגיה התקבלו להיות חברים בכמה מועצות אסלאמיות בין-לאומיות, שבחלקן נמצאים נציגים מהדרג המדיני. בחלק מהמועצות קיבלה התנועה מעמד של משקיף, ובחלקן האחר היא במעמד של חבר מן המניין.

הבניה מחדש של החברה הערבית

נשאלת השאלה אם הפרויקט הזה אינו אלא חלום באספמיא. מנהיגי התנועה האסלאמית מאמינים שאפשר ליישם אותו, ושזהו הפרויקט הרציני היחיד שבאמצעותו אפשר לשפר את מעמדה של האוכלוסייה הערבית בישראל. לדבריהם, הם הוגים עכשיו את הרעיון בזעיר אנפין, בשל החשש מתגובת הממסד הישראלי. יש הטוענים שמאסרו של שיח' צלאח נבע מכך ולא משום שהעביר תרומות לפלסטינים בשטחים הכבושים. במשפט שהתנהל נגדו מאז שנת 2003 ובעקבותיו נכנס לכלא, שונו סעיפי האישום מעברות נגד ביטחון המדינה לעברות כלכליות. פרויקט 'אל-מג'תמע אל-עצאמי', לפני הכול, הוא מפעל של זהות. אם הרוב המוסלמי יאמץ את רעיונות התנועה האסלאמית, עשויות להיות לו השפעות מרחיקות לכת בכמה נושאים: היחסים בין יהודים לערבים בישראל; היחסים בין העולם הערבי לערבים ב'פנים הפלסטיני'; היחסים בין מוסלמים דתיים למוסלמים לא דתיים; היחסים בין מוסלמים לנוצרים; והיחסים בין מוסלמים לדרוזים.

הפרויקט משלב אידאולוגיה ועשייה. למעשה, התנועה האסלאמית החלה ביישומו לפני כמה שנים; קיימים מוסדות חינוך מגוונים – החל בחינוך לגיל הרך וכלה בחינוך אקדמי, ובאום אל-פחם שבמשולש הוקם בית ספר קהילתי גדול. בקרוב ייחנך בתמרה שבגליל בית חולים של התנועה האסלאמית, וכן יוקם בית חולים נוסף באום אל-פחם. אנשי התנועה מנסים לפתח גם מוסדות כלכליים, למשל סופרמרקטים בעלי הכשר מוסלמי, המוכרים מזון 'חלאל' (כשר). על אף ההצלחות הנראות לעין בפיתוח הפרויקט ובהעצמתו, הוא תלוי בעקיפין באילוצים שמכתיב הממסד הישראלי. אין לשכוח שהדמוקרטיה הישראלית איננה דמוקרטיה מובהקת. כפי שקרה בשנים 1995-2000, שבהן ניתנה הוראה לאטום מבנים, להחרים את תכולתם ולהחרים כספים, ייתכן שחלק ממוסדות התנועה האסלאמית ייסגרו בצו של ראש הממשלה, של שר או של פקיד בכיר אחר. הפרויקט אינו תלוי רק ברצונם של מנהיגי התנועה האסלאמית, אלא גם במאזן הכוחות בינם לבין השלטון הישראלי.

סיכום

מנהיגי התנועה האסלאמית ערים לעובדה שהמוסלמים הם מיעוט במדינה יהודית, אך אינם ששים לנהוג כמו המיעוט המוסלמי באירופה, שרובו מורכב ממהגרים. בעיניהם של מנהיגים אלו, המוסלמים בישראל אינם מהגרים ואינם משלימים עם מעמדם במדינה, אלא הם ילידים החיים במולדתם, מולדת אבותיהם, שנגזלה מהם בכוח. מעמד המיעוט נכפה עליהם. מנהיגים אלו לא מקבלים סיוע ממוסדות המדינה והם מתנגדים למשטר ולאידאולוגיה הבסיסית של המדינה.

עם זאת, מדינת ישראל היא עובדה קיימת ומנהיגי התנועה האסלאמית אינם פועלים לחיסולה. האידאל של קברניטי התנועה האסלאמית הוא להקים מוסדות חלופיים מתוך התחשבות באילוצים שהמדינה מטילה עליהם. הם מנצלים את כללי המשחק הדמוקרטי כדי לשרוד וכדי לקדם את מטרותיהם. יחסם למדינה ולמוסדותיה מורכב ושלילי, והם מהלכים על חבל דק. אפשר לשאול, האם הם רוצים להקים מדינה בתוך מדינה? (עלי, 2006)

עיון מעמיק ברעיון הקהילה הבלתי תלויה מראה שהוא כוללני ומציג חלופה למערכת היחסים הקיימת בין המדינה לבין אזרחיה הערבים. מימוש הסופי יגרום לניתוק לא רשמי של המוסלמים מהמדינה. בינתיים עברה התנועה האסלאמית כברת דרך לא קטנה ביישום הפרויקט, אולם בהשוואה למטרותיה ולחזונה, הדרך עוד ארוכה. מדיניות הממסד וכוחם של אזרחים ערבים המתנגדים לדרכה של התנועה האסלאמית (מתנגדים פוליטיים, מוסלמים לא דתיים, נוצרים ודרוזים) יקבעו כיצד יימשך יישום הפרויקט ומהם סיכויי הצלחתו.

ביבליוגרפיה

- עלי, נ', 2006. 'פונדמנטליזם דתי כאידאולוגיה וכפרקטיקה: התנועה האסלאמית בישראל בפרספקטיבה השוואתית', עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה.
- Ali, N., 2004. 'Political Islam in an Ethnic Jewish State: Its Historical Evolution, Contemporary Challenges and Future Prospects', *Holy Land Studies Journal* 3(1): 69–92.
- Calhoun, C., 1998. 'Community without Propinquity Revisited: Communications Technology and the Transformation of the Urban Public Sphere', *Sociological Inquiry* 68(3): 373–397.
- Fischer, A., and S., Judson, 1975. *Petroleum and Global Tectonics*, Princeton: Princeton University Press.
- Hampton, K. N., 2001. 'Living the Wired Life in the Wired Suburb: Netville, Glocalization and Civil Society', Ph.D. Dissertation, University of Toronto.
- Hampton, K. N., 2003. 'Grieving for a Lost Network: Collective Action in a Wired Suburb', *The Information Society* 19(5): 417–428.

- Kepel, G., 1994. *The Revenge of God: The Resurgence of Islamic, Christianity and Judaism in the Modern World*, Philadelphia: Pennsylvania State University Press.
- Smooha, S., and A., Ghanem, 1998. 'Ethnic, Religious and Political Islam among Arabs in Israel', *Working Paper*. No. 14. Haifa: The Jewish–Arab Center, University of Haifa.
- Wellman, B., and M., Gulia, 1999. 'Net–Surfers Don't Ride Alone: Virtual Communities as Communities', in: B. Wellman (ed.), *Networks in the Global Village*, Boulder, CO: Westview Press, pp. 331–367.
- Wellman, B., and B., Leighton, 1979. 'Networks, Neighborhoods and Communities: Approaches to the Study of the Community Question', *Urban Affairs Review* 14(3): 363–390.

המשתתפים בקובץ

מר סאמי אבו שחאדה – החוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל-אביב

פרופ' מאג'ד אלחאג' – סגן נשיא ודיקן למחקר והחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

מר סלים בריק – החוג למדע המדינה, אוניברסיטת חיפה והאוניברסיטה הפתוחה

ד"ר יוסף ג'בארין – הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת חיפה

ד"ר אמל ג'מאל – ראש החוג למדע המדינה, אוניברסיטת תל-אביב

פרופ' עזיז חידר – עמית מחקר בכיר, מכון ון-ליר ומכון טרומן, האוניברסיטה העברית, ירושלים

ד"ר רענן כהן – יו"ר הבנק לפיתוח התעשייה, ולשעבר שר וחבר כנסת

מר נוהאד עלי – החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, והחוג ללימודים רב-תחומיים, אוניברסיטת חיפה

פרופ' יואב פלד – החוג למדע המדינה, אוניברסיטת תל-אביב

ד"ר ח'ליל רינאוי – החוג למדעי ההתנהגות, המסלול האקדמי, המכללה למנהל, ראשון לציון

ד"ר אלי רכס – מנהל תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, אוניברסיטת תל-אביב

